

VIRTUS

YEARBOOK OF THE HISTORY OF THE NOBILITY

JAHRBUCH FÜR ADELSGESCHICHTE

JAARBOEK VOOR ADELSGESCHIEDENIS

18

2011

Virtus is an independent and multidisciplinary peer reviewed yearbook with contributions on the history of the nobility

Virtus ist ein unabhängiges und multidisziplinäres peer reviewed Jahrbuch mit Beiträgen zur Adelsgeschichte

Virtus is een onafhankelijk en multidisciplinair peer reviewed jaarboek met bijdragen op het terrein van de adelsgeschiedenis

Redactie / Editorial board:

prof.dr. Y.B. Kuiper
(*hoofdredacteur / editor-in-chief*)
dr. N.H. Bijleveld (*eindredacteur / copy editor*)
dr. C.A.M. Gietman (*eindredacteur / copy editor*)
drs. J.C.C.F.M. van den Borne (*beeldredacteur / picture editor*)
drs. R.H. Alma
drs. S.C. Derks
dr. H. Ronnes
dr. V.C. Sleebe
dr. A. van Steensel

Redactiesecretariaat / Secretary:

p/a prof.dr. Y.B. Kuiper (y.b.kuiper@rug.nl)
Virtus. Yearbook of the History of the Nobility /
Jahrbuch für Adelsgeschichte /
Jaarboek voor adelsgeschiedenis
Rijksuniversiteit Groningen
Oude Boteringestraat 38
NL-9712 GK Groningen

Adviesraad / Advisory board:

prof.dr. R.G. Asch (*Albert-Ludwigs-Universität Freiburg*)
prof.dr. J.C. Bierens de Haan (*Vrije Universiteit Amsterdam*)
prof.dr. J. Dronkers (*Universiteit Maastricht*)
prof.dr. J. Duindam (*Universiteit Leiden*)
dr. H. Düselder (*Universität Osnabrück*)
dr. A. Janse (*Universiteit Leiden*)
prof.dr. P. Janssens (*Katholieke Universiteit Brussel / Universiteit Gent*)
prof.dr. R. van der Laarse (*Vrije Universiteit Amsterdam / Universiteit van Amsterdam*)
prof.dr. M. Malatesta (*Università di Bologna*)
prof.dr. P. Mandler (*University of Cambridge*)
dr. S. Marburg (*Technische Universität Dresden*)
dr. D.M.L. Onnekink (*Universiteit Utrecht*)
prof.dr. J. Stobart (*University of Northampton*)
dr. M. Venborg Pedersen (*Nationalmuseet Danmark*)

Voor auteursrichtlijnen en annotatievoorbeelden / For style sheet: www.adelsgeschiedenis.nl

Virtus wordt uitgegeven door / is published by Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis
Bestuur / Board: drs. R.H. Alma (voorzitter / chairman), J. Töpfer (secretaris / secretary),
J.H. Wigger (thesaurier / treasurer), jhr. A.J. Gevers, drs. E.W. Ligtenberg, A.J. Mensema,
drs. B. Olde Meierink.

De contributie bedraagt (minimaal) €20,- per jaar (voor instellingen €25,-)
Studenten en beurspromovendi betalen €15,-
Annual subscription fee (outside of the Netherlands): €25,-

Aanmelding / Subscription: Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis, p/a Historisch Centrum Overijssel,
Postbus 1510, NL-8001 BM Zwolle, e-mail: info@adelsgeschiedenis.nl

ISBN / EAN 978-94-90011-00-0

Op het omslag: De Poolse ruiter, door Rembrandt van Rijn, circa 1655 (© The Frick Collection, New York)

Vormgeving: Gert de Kruijff; zetwerk: Lenoirschuring
© Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis

De ontdekking van de oudheid

Adellijke identiteitspolitiek in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden*

Rob van der Laarse

In 1520 kwam door duinafslag bij de monding van de Oude Rijn op het strand bij Katwijk aan Zee de fundering van een enorme vierhoekige versterking van circa 85 meter in het vierkant aan de oppervlakte. ‘Also alst gebuurd inden jare 1500 ende 20 omtrent Kerstmis dat die zee met allen laech geebbet was uijten westen ende noort-westen alst zij bij mans leven geweest hadde, doen sach men die structueren ende bouwinge van den mueren ende toornen omtrent 7 of 8 voet hoech boven der aerden’, aldus de anonieme kroniekschrijver van het bewaard gebleven handschrift ‘Den oorspronck ende beginsel ofte generacie der baenreheeren van Wassenaer’ vijf jaar later.¹ Het was niet voor het eerst dat deze resten van een reusachtig bouwwerk zichtbaar werden, maar wel de eerste maal dat ze grote belangstelling trokken en aan een grondige inspectie werden onderworpen. Katwijks heer Jan II van Wassenaer (1483-1523) zette onmiddellijk een aantal dorpelingen aan het werk om het muurwerk uit te graven. Het was vermoedelijk Nederlands eerste oudheidkundig bodemonderzoek. Pas toen het duin dreigde in te storten, werd het werk stilgelegd en werden de vondsten naar het Haagse stadshuis van de Van Wassenaers aan de Haagse Kneuterdijk

* Deze lezing gaat terug op een rede voor het NIKI-symposium ‘Italië en de Nederlanden: artistieke relaties’ van 16 november 2009 in het Catherijnenconvent te Utrecht, en het symposium ‘Das Ruhrgebiet und die europäische Renaissance’ op Slot Horst te Gelsenkirchen, 10-11 november 2010. Ik dank de organisatoren Michael Kwakkelstein en Elmar Alshut, en Sandra Langereis, Hans Cools en Arie van Steensel voor hun scherpzinnige commentaren die mijn betoog een veel verder reikende strekking hebben gegeven dan oorspronkelijk in mijn bedoeling en vermogen lag.

¹ Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage, hs. 131, G 31, ‘Den oorspronck ende beginsel ofte generacie der baenreheeren van Wassenaer [...]’ (anoniem, tweede kwart zestiende eeuw), fol. 3v-4r; eveneens aangehaald bij M.J. van Gent en A. Janse, ‘Van ridders tot baronnen. De Wassenaers in de Middeleeuwen’, in: H.M. Brokken, ed., *Heren van Stand. Van Wassenaer, 1200-1800. Achthonderd jaar Hollandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer, 2000) 59. Zie voor deze door één auteur samengestelde handschriftreeks van Hollandse adelsgeslachten (fol. 1r-98 r) ook M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* ('s-Gravenhage, 1981), nr. 146, 176-177, en *Narrative Sources* (KCG; Brussel, 2009): NaSo NL 0260: <http://www.narrative-sources.be>.

De Barmhartige Samaritaan. Een van de vroegste gezichten op de Eeuwige Stad, met de Samaritaan rechts onder en in het centrum de pauselijke Engelenburcht met een opgraving van een antieke sculptuur daaronder (doek, Maerten van Heemskerck, 1550; coll. en foto Frans Hals Museum, Haarlem)

overgebracht; een kasteelachtig huis met een traptoren uit circa 1400 ter plaatse van de latere huizen Van der Mijle en Oldenbarnevelt.

De kroniek van de Utrechtse (later Antwerpse) humanist Willem Heda (ca. 1460-1525) van 1521 vermeldt dat in dat jaar in Katwijk ‘nummi argentei cum inscriptione Severi & Antonini inventi sunt’ (‘vele munten met opschriften van Severus en Antoninus zijn gevonden’) en dat zich in het huis van de heren van Wassenauer stenen met Romeinse inscripties bevonden. Een daarvan, met een inscriptie over het herstel van een *armamentarium*, een wapenarsenaal, uit de periode van keizer Septimus Severus (196-198 na Chr.), was overigens al in 1502 bij het omploegen van een akker bij het klooster Roomburg bij Zoeterwoude te voorschijn gekomen. Samen met een andere Romeinse steen is deze inscriptie vermoedelijk kort na 1631 ingemetseld in het nieuwe, classicistische voorhuis van kasteel Duivenvoorde te Voorschoten, waar beide zich nog steeds bevinden.²

² W. Heda, *Historia episcoporum Ultrajectensium*, ed. A. Buchelius (Utrecht, 1643) 55, 61. In Van Buchels editie zijn ook Heda's transcripties van de inscripties opgenomen die ontbreken in de eerdere Furnerius-editie van 1612. De datering is aan de inscriptie ontleend en berust niet op materiaalonderzoek en ten minste een van beide inscriptiestenen is in 1502 bij het vrouwenklooster Roomburg gevonden. H. Dijkstra en F.C.J. Ketelaar, *Brittenburg. Raadsels rond*

Zo keerde na meer dan duizend jaar onverwachts de oudheid in het collectieve geheugen terug. Hoewel het begin- en eindpunt van historische perioden zelden zijn te herleiden tot een enkele gebeurtenis, kunnen de opgravingen op het strand bij Katwijk symptomatisch worden genoemd voor de Nederlandse overgang van middeleeuwen naar renaissance. Het was deze kleine gebeurtenis die letterlijk de Romeinse geschiedenis op de vaderlandse kaart zette: de ontdekking van een eigen oudheid, gelijkwaardig aan het antieke Rome. Oudheidkundigen, kroniekschrijvers en antiquiteitenverzamelaars en cartografen buitelden over elkaar heen in hun jacht naar archiefstukken en bodemschatten ter meerdere eer en glorie van adellijke mecenasen op zoek naar legendarische voorzaten. In felle competitie projecteerden historieschrijvers hun militair bevochten rangorde op het heroïsche verleden in de vorm van dynastieke genealogieën en fantasiekaarten met gelatiniseerde namen die spoedig terug reikten tot in mythologische tijden.

Dit alles speelde zich af op het hoogtepunt van de Bourgondisch-Habsburgse staats- en hofvorming, resulterend in een tweede *imperium romanum*; een rijk dat zich opnieuw vanaf de Middellandse zee tot aan de Noordzee uitstrekte. Het plaatst deze kleine Katwijkse gebeurtenis in een onverwachtse Europese context. Kort voordien was immers met de herontdekking van de antieke Apollo Belvedere (1489) ook in Rome een ware zoektocht naar verloren gewaande Grieks-Romeinse sculpturen op gang gekomen. In 1506 werd ook de al in de oudheid beroemde Laöcoon na zijn herontdekking in een ceremoniële zegetocht naar het pauselijk paleis gebracht, en zes jaar later stuitte men tussen het puin van de Romeinse Isistempel op de Monte Cavallo nog op de antieke stroomgoden Tiber en Nijl.³ Deze herontdekking van de antieke wereld, die na eeuwen als een vreemd land uit de bodem werd opgegraven, herschiep als het ware het ideaal van de christelijke kruistocht naar Jeruzalem in dat van de humanistische ontdekkingsreis naar Rome. Voor vrijwel heel de Noord-Europese adel begon daarmee de eeuwenlang gecontinueerde Grand Tour naar de Romeinse bronnen van de antieke beschaving die tegelijk een triomfantelijke, christelijke toe-eigening van het heidense Rome was.

Al vroeg richtte die oudheidkundige belangstelling zich echter eveneens op de talrijke Romeinse sporen buiten Italië, vanaf de noordelijke *limes* en de Muur van Hadrianus tot aan de Zuid-Franse antieke ruïnes van Nîmes en Orange. Tot de eerste bestemmingen buiten Rome waarheen reizigers zich waagden, behoorden de Brittenburg en andere noordelijke vindplaatsen van ‘Batavië’, het noordelijk kustland waarover de Romeinse geschiedschrijver Tacitus had geschreven in zijn *De origine, situ, moribus ac populis Germanorum* (98 na Chr.). Nadat dit werk in 1455 door een Italiaans manuscriptenjager uit de bibliotheek van de abdij van Hersfeld, dichtbij het

een verdrongen ruïne (Bussum, 1965) 43-44. Over de plaatsing van de steen in de buitengevel of hal van Duivenvoorde bestaat geen overeenstemming. In de literatuur wordt gesproken over plaatsing in de buitengevel na 1645 of 1699 (Brokken, *Heren van Stand*, 133, 135); het voorhuis dateert evenwel niet van Duivenvoordes tweede verbouwing van 1717, maar van Johan van Duivenvoordes verbouwing van 1631. E.A. Canneman en L.J. van der Klooster, *De geschiedenis van het kasteel Duivenvoorde en zijn bewoners* (’s-Gravenhage, 1967) 29, 32.

³ Vgl. D. Brown, ‘The Apollo Belvedere and the Garden of Giuliano della Rovere at SS. Apostoli’, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, IL (1986) 235-238; S. Schama, *Landschap en herinnering* (Amsterdam, 1998) 305-306; L. Barkan, *Unearthing the past. Archaeology and aesthetics in the making of Renaissance culture* (New Haven-Londen, 1999).

Romeinse inscriptiesteen over de herbouw van een *armamentarium*, gevonden bij Roomburg en ingemetseld in het voorhuis van kasteel Duivenvoorde te Voorschoten (foto Stichting Duivenvoorde, Voorschoten)

Voorhuis van kasteel Duivenvoorde met de Romeinse inscriptiesteen boven de trapdoorgang (foto Stichting Duivenvoorde, Voorschoten)

beroemde klooster Fulda, was opgediept en met de boekuitgaven van Tacitus' *Annales* en *Historiae* omstreeks 1470 een bredere bekendheid verwierf, oefende *De Germania* tot aan Hitlers Derde Rijk een enorme invloed op Nederlandse en Duitse geleerden en kunstenaars uit.⁴

⁴ Tacitus' *De origine et situ Germanorum* (meestal *De Germania* genoemd) was een in 1472 uitgebreid excerpt uit de *Historiën* (in 1470 voor het eerst in Venetië in druk verschenen), waarvan in 1473 al in Neurenberg een eerste Duitse uitgave, en in Leipzig in 1496 een eerste uitgave in het Duits verscheen. K. Tilmans, *Aurelius en de Divisiekronek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus* (Hilversum, 1988) 140-145; J. Leerssen, *Nationaal denken in Europa. Een cultuurhistorische schets* (Amsterdam, 1999) 39-40. Vgl. ook Hitlers en Himmlers pogingen van 1936-1944 tot een schenking en vervolgens roof van *De Germania* (thans Bibliotheca Nazionale in Rome) uit het bezit van de Noord-Italiaanse graaf Baldeschi, een afstammeling van de vijftiende-eeuwse ontdekker kanselier Stefano Guarnari. Schama, *Landschap*, 88-97; Ch. Krebs, *Het gevaarlijke boek. De Germania en de opkomst van het nazisme* (Utrecht-Antwerpen, 2011).

Zagen kunsthistorici in het verleden de noordelijke belangstelling voor de klassieke oudheid slechts als navolging van de Italiaanse hoogrenaissance die kunstenaars of 'italianisanten' op leerreis naar Rome de ogen had geopend, mij komt het voor dat de gelijktijdigheid van beide 'opgravingen van het verleden' – die van het antieke Rome en van het oude Batavië – wijst op een intensieve communicatie tussen de zuidelijke en noordelijke renaissance. In het navolgende zullen we zien hoe vorsten en edelen in beide polen van de Europese culturele ruimte met behulp van bodemvondsten, manuscripten en kunstwerken wedijverden in het antiquiseren van hun hoven en het mythologiseren van hun edele afstamming. Niet alleen in Italië, ook in de Nederlanden, het culturele en bestuurlijke centrum van het Bourgondisch-Habsburgse rijk sinds 1477, eigenden aristocratische heersers zich de klassieke oudheid toe. Velen van hen verkeerden zelfs in de zelfverkozen overtuiging, superieur aan de gedegenereerde Italiaanse afstammelingen der Romeinen, van de dappersten der Germanen af te stammen.

In deze bijdrage wordt het in de historiografische literatuur al veelbesproken politieke discours van de vroegmoderne, renaissancistische cultuur toegepast op de veel minder bekende *adellijke* cultuur, gerepresenteerd in adelskronieken, adelsiconografie en antiquiteitencollecties. Deze vroegmoderne 'adelsrenaissance' werpt niet alleen een nieuw licht op de nog weinig bestudeerde samenhang van vroeghumanistische teksten, beelden en objecten, maar biedt eveneens een nieuw perspectief op de vroegmoderne 'mannen met macht'.⁵ Anders gezegd, in de dynastieke politiek van het verleden verbonden zich de laatmiddeleeuwse adellijke strategieën ter verhoging van de ouderdom en status van het regionale voorgeslacht⁶ met een nieuwe imperiale identiteitspolitiek. De voor deze adelsrenaissance kenmerkende inherente tegenstrijdigheid heeft echter mede bijgedragen tot de historiografische compartimentalisering van de Europese hof- en ridderscultuur, die in de traditie van Johan Huizinga wel als historisch te onderscheiden opkomende en verdwijnende entiteiten zijn opgevat. Het riddersideaal zou als het ware na de ondergang van de riddertijd met het hoofse riddersideaal van de 'Ritterrenaisances' van de eerste helft van de veertiende en de tweede helft van de vijftiende eeuw slechts als een zinloos, chevaleresk vermaak van tot hovelingen getransformeerde edelen aan de nieuwe vorstenhoven zijn blijven voortbestaan.⁷ Zoals hier zal worden betoogd, boden kronieken, kunst en antiquiteiten voor de zestiende-eeuwse 'ridderhoving' echter meer dan alleen een bron van vermaak; zij leverden ook de onderling samenhangende bouwstenen voor een dynastieke speurtocht naar het voorgeslacht die tegelijk een reis door de Europese ruimte was. Deze pan-Europese reis had binnen de context van de vroegmoderne hof- en staatsvorming eveneens een politieke betekenis. In deze 'ritterlich-höfische' renaissance weerspiegelde zich de socialisatie van de regionale ridderschappen in de verbeelde

⁵ Zie voor een belangwekkende prosopografie van deze nieuwe rijkselite: H. Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de moderne staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen, 2001).

⁶ Vgl. A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (2e druk; Hilversum, 2009); A. van Steensel, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum, 2010).

⁷ J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, ed. A. van der Lem (oorspr. 1919; 's-Gravenhage, 1997). Vgl. ook F. Buylaert en J. Dumolyn, 'Beeldvorming rond adel en ridderschap bij Froissart en de Bourgondische kroniekschrijvers', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXXIII (2008) 609-632.

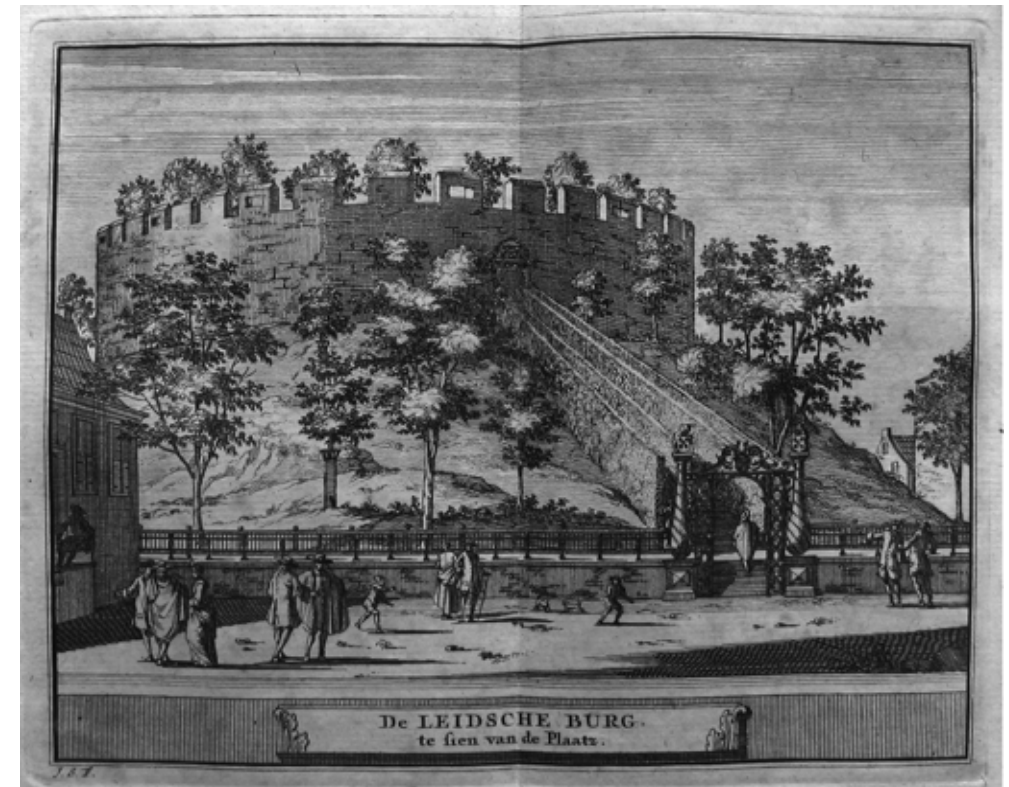
gemeenschap van een nieuwe Bourgondisch-Habsburgse hoge adel.⁸ Tegelijkertijd revitaliseerde deze Habsburgse identiteitspolitiek echter dynastieke spanningen tussen de ‘Bataafse’ adelshuizen, die de eigen voortreffelijkheid met behulp van concurrerende mythogenealogieën van een etnisch-regionale identiteit voorzagen.

De Wassenaerse Brittenburgica en de oorsprong van de adel

Hoewel onderzoekers tot op heden twisten over de betrouwbaarheid en betekenis van de Katwijkse vondsten, wist Van Wassenaer als burggraaf van Leiden en heer van Katwijk onmiddellijk wat er in 1520 uit de zee was opgedoken. Er werd in zijn tijd al getwist of Leiden of Katwijk misschien het door Romeinse schrijvers genoemde *Lugdunum Batavorum* was geweest. Bovendien had graaf Albrecht van Beierens vroegere hofdichter Willem van Hildegasberch (1350-ca. 1408) al in zijn gedicht ‘Vanden Sloetel’ van 1401 de oorsprong van het Leidse burggraafschap met het symbolische bezit van een oude sleutel verbonden. Deze zou ooit in bezit zijn geweest van de heer van een ‘borch te Bretten (of Brechten)’ die stond ‘optie see of inden Rijn’: ‘Ende vanden ouden totten jonghen / Ist so comen vaste voort/ Dat hem die sloetel toebehoort’.⁹ In de Latijnse en Nederlandse versie van Jan van Leydens handschrift ‘Chronicon Hollandiae’ (ca. 1490) werd dit bouwwerk aangeduid als het *castrum Britannicum* of de ‘burch te Britten’, die naar verluidt in de vijfde eeuw na Chr. was gebouwd door uitgeweken Britten en in de negende eeuw was verzwolgen door de zee.¹⁰ In *Die Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant*, beter bekend als de *Divisiekronek* van 1517, werd vervolgens de Romeinse keizer Claudius (41-54 na Chr.) genoemd als bouwheer van een tolburcht aan de monding van de Rijn, die onder keizer Caligula tot een ‘vuerbaeck’ was omgebouwd en diende als Romeins bruggenhoofd naar Engeland.¹¹ De Augustijner kanunnik Cornelius van Lopsen of Cornelis Gerards van Gouda alias Aurelius (ca. 1460-1531), een in Deventer, Keulen, Leuven en Parijs opgeleid humanist verbonden aan het Leidse klooster Hiëronymusdal of Lopsen aan wie de *Divisiekronek* wordt toegeschreven,¹² ontleende deze opvat-

ting aan de ‘oude Roomsche croniken’ van Tacitus en Suetonius. Zo vermeldt de laatste in zijn *De vita caesarum* (ca. 120 na Chr.) de ‘Toren van Caligula’ bij de kust van ‘Batavia’, die door hem als merkwaardigheid zelfs met de beroemde Pharos van Alexandrië, een der zeven wereldwonderen, werd vergeleken.¹³

Scheen een Romeinse toeschrijving van oudheidkundige vondsten voor humanisten als Aurelius nog vóór de *feitelijke* ontdekking van de Brittenburg het onomstotelijk bewijs voor een Hollandse identificatie met Batavië, Jan van Wassenaers antiquarische belangstelling had duidelijk dynastieke oogmerken. Op dit huis te Britten zetelde namelijk volgens de *Divisiekronek* in de Romeinse tijd een kastelein of burggraaf, ‘ende van desen Castellein sijn ghecomen die heren van Britten, d’welc nu die heren van Wassenner zijn’.¹⁴ Hoewel Jans vader pas als eerste van zijn geslacht in 1460 door de Bourgondische hertog Filips de Goede (1396-1467) met de hoge heerlijkheid

De Leidse Burcht op de motte (gravure, J. Schijnvoet; in: Lud. Smids, *Schatkamer der Nederlandsse oudheden* (...), 2e druk, Haarlem, 1737)

⁸ Vgl. B. Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen-New York, 1983), en voor een interessante toepassing van dit imagologisch perspectief op de geromaniseerde Grieken: O. van Nijf, ‘De Beste der Grieken. Atletiek en Griekse identiteit in het Romeinse rijk’, in: M. Broersma en J.W. Koopmans, ed., *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* (Hilversum, 2010) 71-84.

⁹ W. van Hildegasberch, ‘Vanden Sloetel’, begin vijftiende eeuw, overgeleverd in vijftiende-eeuws handschrift (KB, ms. 128 E 6, fol. 83, ca. 1460-1480), hier geciteerd in *Gedichten van Willem van Hildegasberch*, ed. W. Bisschop en E. Verwijs (’s-Gravenhage, 1870) lxxi, 167, en voor de datering, ibidem, xvii, xxv-xxvi. ‘Borch te Brechten’ is de schrijfwijze in een mogelijk ouder Brussels manuscript (Koninklijke Bibliotheek, Brussel, ms. 15659, fol. 81 vs., ca. 1469), geciteerd bij Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 11-12. Wanneer het gaat om een foutieve transcriptie, zou ‘Brechten’ ook breukland of kustland kunnen betekenen.

¹⁰ J.G. à Leydis, *Chronicon Hollandiae comitum et episcoporum Ultrajectensium* (ca. 1484-1497), in de editie van F. Sweertius, *Rerum Belgicarum Annales* (Frankfurt, 1620), geciteerd bij Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 11.

¹¹ *Die chronycke van Hollant, Zeelant ende Vrieslant, beghinnende van Adams tide [...] voortgaande tot den jare MCCCC ende xvij. Met den rechten oerspronc hoe Hollandt eerst begrepen en bewoent is gheueest van den Troyanen ...* (Leiden, 1517); K. Tilmans, ed., *De Divisiekronek van 1517*, eerste divisie, capittels xij, xv (www.karintilmans.nl/pdf/dk1-29.pdf).

¹² Ofschoon de overige 56 bekende werken van Aurelius alleen als Latijnse handschriften zijn overgeleverd, is Fruins toeschrijving van de *Divisiekronek* op grond van de proloog van Jan van Naaldwijks tweede Hollandse kroniek van circa 1518 (die spreekt over de Hollandse kroniek van Cornelius van Lopsen), onder erkenning van het ontbreken van een sluitend bewijs, overgenomen in Tilmans, *Aurelius*, 11-13. Aangenomen wordt dat de *Divisiekronek* anoniem voor leken in de landstaal verscheen in verband met de lutherse sympathieën van haar Leidse drukker, of vanwege

het door de anonieme auteur met naam en toenaam vermelden van personen die in Leiden en omgeving achter de streng verboden partijnamen Hoeken en Kabeljauwen schuilgingen. M.J. van Gent, ‘*Pertijelike Saken*’. *Hoeken en Kabeljauwen in het Bourgondisch-Oostenrijkse tijdperk* (’s-Gravenhage, 1994) 4, 20-21.

¹³ Gaius Seutonius, *De vita caesarum*, IV (ca. 120 n. Chr.), aangehaald bij Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 14-15. Aurelius noemt Tacitus (56-117) en Seutonius (ca. 77-140) als bron voor deze vuurtoren, maar elders hangt hij de visie aan dat het fort door de heidense Saksen of Friezen zou zijn gebouwd bij hun oversteek naar Engeland.

¹⁴ *Die chronycke van Hollant*, Tilmans ed., capittel xv.

Katwijk en Voorschoten was beleend, mocht Wassenauer wel van een stamgoed spreken, aangezien zijn voorgeslacht al sinds 1340 de titels van burggraaf of *castellanicus* van Leiden en ambachtsheer van Katwijk en Valkenburg voerde, en uit dien hoofde nog tot 1420 resideerde op de grafelijke Burcht te Leiden. Hoe diep Jans voorgeslacht toen al was geworteld in dit kerngebied van de Hollandse adel blijkt wel uit het feit dat omstreeks 1200 in de Loonse Oorlog de toenmalige burggraaf 'Jacob Castellanicus' streed aan de zijde van 'Philips van Wasnare', de eerste telg van dit geslacht die in grafelijke oorkondes als 'edele' wordt aangeduid. In 1229 verkocht Dirk I van Wassenauer (1205-1258) aan de toen nog in Leiden residerende graaf van Holland het rechtsgebied waarop deze zijn nieuwe hof, het tegenwoordige Haagse Binnenhof stichtte. Jan van Wassenauer, die als heer van Wassenaar, Zuidwijk, Het Sand, Katwijk, Voorschoten, Oegstgeest en Wimmenum, en ambachtsheer van Oostbarendrecht, Voorburg, Valkenburg, Sassenheim, Heerjansdam, De Linde en Burggravenveen regeerde over heel het Hollandse kustgebied van Den Haag tot Leiden, meende ongetwijfeld dat de vondsten hem persoonlijk toebehoorden. We mogen daarom wel van een dynastieke collectie spreken, waarvan verschillende objecten nog eeuwenlang werden gekoesterd als familierelieken.

Helaas valt niet meer na te gaan welke objecten nu precies ten tijde van Jan van Wassenauer of later zijn gevonden, en welke afkomstig waren van de Brittenburg of van andere vindplaatsen. Zo vermeldde Aurelius onder verwijzing naar Heda's deskundigheid op het gebied van antiquiteiten en inscripties verschillende andere antieke vondsten in het graafschap Holland, waaronder een Romeinse mijlpaal bij Monster en inscripties uit Alphen en Loenersloot. Ook in de Gravenzaal van de abdij van Egmond en in het nonnenklooster Roomburg onder Zoeterwoude stonden verschillende inscriptiestenen opgesteld. Vooral de akkers rondom dit laatste klooster nabij Leiden, waren een rijke vindplaats. 'Uut allen desen voornoemde antiquiteiten, titulende opschriften diemen noch dagelicxs vindt ende siet', concludeerde Aurelius dat Holland wel het door Tacitus genoemde Batavië moest zijn geweest.¹⁵

Bekend is dat Katwijkse jutters vondsten aan Jan van Wassenauer overdroegen en dienaars objecten voor hem aankochten, en dat de latere pastoor van Wassenaar Dirk Woutersz van Catwijck (1504-1580) nog als huiskapelaan van Jans dochter en schoonzoon het echtpaar De Ligne-Van Wassenauer een rol van genealoog en conservator vervulde. Zeer waarschijnlijk heeft Dirk Woutersz de Haagse verzameling ook tijdens de latere droogvallingen van de fundamente in 1552 en 1562 aangevuld met nieuwe vondsten; de laatste zou zelfs twintig dagen hebben geduurd, waarbij 'de ghebueren menich duysent steenen daer uyt haelden'.¹⁶ We weten echter van enkele antiquiteiten dat ze nog vóór de tweede droogvalling door liefhebbers van antiquiteiten zijn gezien in het Haagse Wassenauerhuis. Dat deze particuliere collectie, waaronder zich met zekerheid ook vondsten uit het Leidse ambacht Roomburg bevonden, al vroeg tot in Italië de aandacht trok, mag blijken uit de overgeleverde transcripties van de twee inscriptiestenen van het latere huis Duivenvoorde. Het gaat om een Nederlands vel gewatermerkt

papier van omstreeks 1540-1550, zorgvuldig bewaard in een map met vergelijkbare Latijnse en Griekse transcripties van voornamelijk Italiaanse vondsten van de Florentijnse oudheidkundige Petrus Victorius (1499-1585). Hij heeft daarop later aangegetekend dat hij de beide inscripties heeft gezien te 'Hagae Comitibus, in domu domini nostri De Wassenaar' ('te 's Gravenhage in het huis van onze heer Van Wassenaar').¹⁷

De oudst bekende prent van de Brittenburg zelf is merkwaardig genoeg al in de *Divisiekronek* van 1517 opgenomen. Het betreft een fantasievoorstelling van de bouw van de burcht in de oudheid die niettemin al twee markante kenmerken van de latere iconografie vertoont, te weten de dubbele hoektorens en de vierkante mid-denbouw. Blijkbaar had Aurelius zijn inzichten niet alleen ontleend aan de bekende liefdeskastelen met Moorse torens uit hoofse bronnen, maar kon hij zich eveneens al baseren op ooggetuigen van een eerdere drooglegging dan de ons bekende van 1520, want deze wonderlijke vormgeving stemt redelijk overeen met de vroegste afbeeldingen van de blootgelegde fundamente van enige decennia later.¹⁸ Lodovico Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567) noemt vervolgens zeven antieke stenen, waarvan sommige met Romeinse inscripties, uit de Wassenauercollectie. Een tweede uitgave van 1581 bevat bovendien een eerste prent van de plattegrond van de Brittenburg naar een kopergravure van de bekende Antwerpse cartograaf Abraham Ortelius (1527-1598) waarop de resten van de fundamente in vogelvlucht vanaf de Noordzee op het strand bij Katwijk zijn weergegeven. Vermoedelijk gaat deze afbeelding terug op een door Ortelius al in 1562 gemaakte houtsnede die is afgebeeld in Peter en Zacharias Heyns' *Le miroir du monde, ou Epitome du Theatre d'Abraham Ortelius* (1598).¹⁹ Deze vroegste afbeelding van de Brittenburgruïne suggereert zelfs al een driehoeksmeting in de vorm van een noord-zuidas met drie oriëntatielijnen, getrokken vanaf de in dat jaar opnieuw drooggevalen Brittenburg naar de kerk-torens van Katwijk, Rijsburg en Oegstgeest. In miniatuur zijn bovendien de inscripties, samen met een aantal stenen met een baardige mannenkop, een Hercules, een gevleugelde Victoria, een vrouw in een schip (Nehalennia?) en bovengenoemde Romeinse munten, als strandvondsten ingetekend.²⁰ Hoewel de fundamente nadien nog verschillende malen zijn drooggevalen, heeft deze Orteliuskaart tot in de achttiende eeuw als blauwdruk gefungeerd voor een hele iconografische familie, waarop steeds de fundamente zijn omringd met de bekende bodemvondsten.

¹⁷ Bayerische Staatsbibliothek München, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, editio altera emendatio, I, 1 (München, 1892) 188, nr. 743, fol. 8ro, afgedrukt bij J.F. Bogaers, 'Weg met Schonollen', *Westerheem*, XXV (1976) 231.

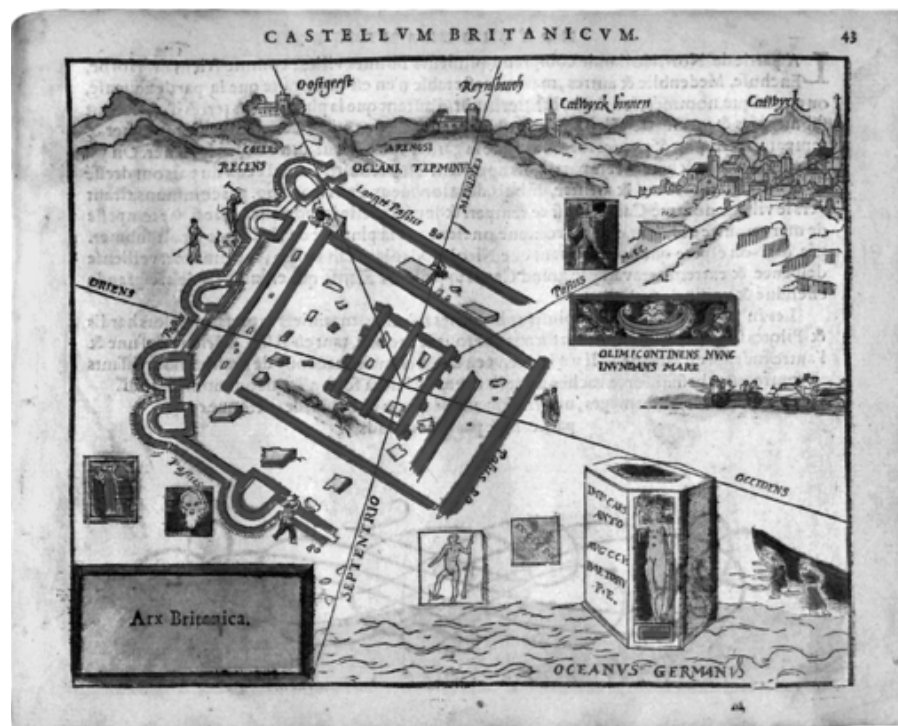
¹⁸ [Aurelius], *Die chronycke van Hollandt, Zeeland ende Vrieslant...* (Leiden, 1517) plaat 3. Reinier Snoy vermeldt in zijn *Rebus Batavicus* (1519) dat de Brittenburg ook al in 1516 en 1517 was drooggevalen en dat hij toen in zijn huis een steen had ingemetseld; vgl. Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 14-15, 50. Ook zou er een prent hebben bestaan met de Brittenburgsteen, zonder inscriptie, die boven de stal van Huis te Heemstede was ingemetseld.

¹⁹ Deze houtsnede in *Le miroir du monde, ou epitome du theatre d'Abraham Ortelius* door Zacharias Heyns (1598) is vermoedelijk de oorspronkelijke houtsnede van 1562, die later door Ortelius is bewerkt tot een kopergravure voor Guicciardini's uitgave van 1581. M.M.A. Knul, 'De Brittenburg in nieuw perspectief' (www.brittenburgnet.nl).

²⁰ *Descrittione di M. Lodouico Guicciardini patritio fiorentino, di tutti i Paesi Bassi...* (Antwerpen, 1567) 193. Zie voor de in 1567 vermelde inscripties en de afbeeldingen op de Orteliusprent van 1581 ook Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 43-46. Zoals we later zullen zien waren deze ook op een door Zacharias Heyns in zijn *Le miroir du monde, ou epitome du theatre d'Abraham Ortelius* van 1598 afgedrukte houtsnede te vinden, die vermoedelijk dateert van Abraham Ortelius' opmetingen van 1562, en daarmee dus de oudste afbeelding zou zijn. Knul, 'De Brittenburg in nieuw perspectief'.

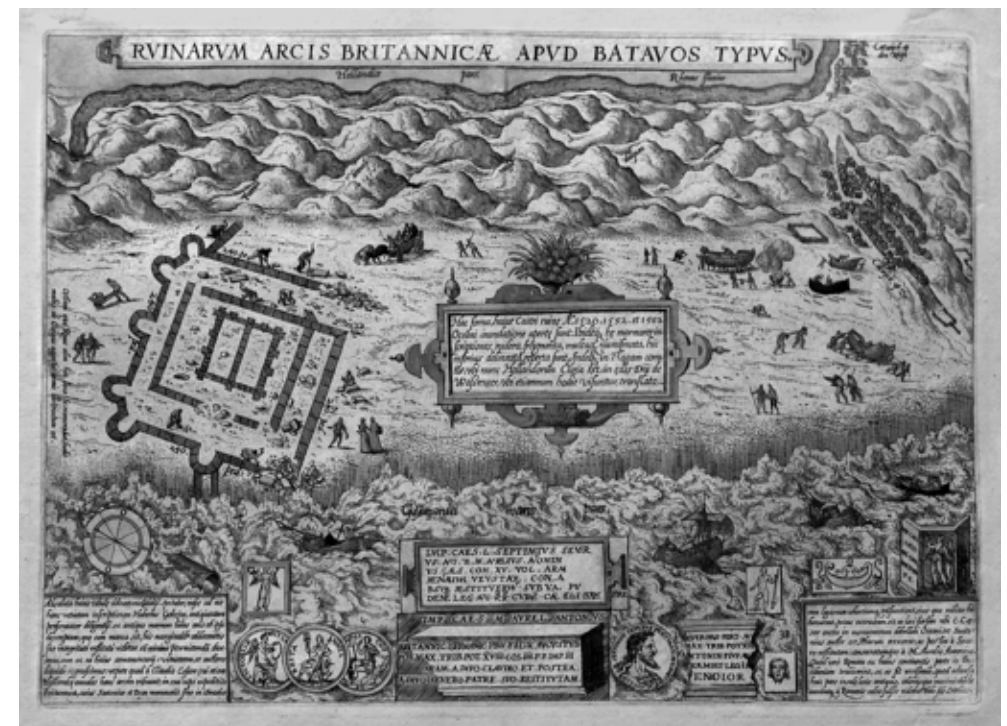
¹⁵ *Divisiekronek*, fol. 92, geciteerd bij Tilmans, *Aurelius*, 142.

¹⁶ Colom, *Beschrijvinghe van Hollandt*, 1637; zie ook W.A. Beelaerts van Blokland, 'Bijlage VII, Aanhangsel, verslag der commissie geschied- en oudheidkunde', *Jaarboek van de Maatschappij der Letterkunde* (1929) 78-79.

De vermoedelijk in 1562 door Ortelius gemaakte houtsnede van de Brittenburg op basis van driehoeksmeting (uit: Zacharias Heyns, *Le miroir du monde, ou epitome du theatre d'Abraham Ortelius*, 1598)

Hoewel sommige met zekerheid van Roomburg afkomstig waren, vermeldt Hadrianus Junius (Adriaen de Jonghe, 1511-1575) deze vondsten in zijn in de jaren 1565-1572 geschreven *Batavia* nog uitsluitend als Brittenburgica. De Hoornse humanist heeft een heel hoofdstuk aan de Brittenburg gewijd, maar gaat nogal vrij om met zijn bronnen. Zo voert hij de inscriptie over het herstel van het *armamentarium* aan als bewijs voor een verbouwing van de Katwijkse vuurtoren tot wapenarsenaal, zonder daarbij te vermelden dat Heda en Aurelius deze nog vóór de opgraving van de Brittenburg in het klooster Roomburg hadden aangetroffen.²¹ Naast een nieuwe transcriptie van een inscriptiesteen zijn in Junius' *Batavia* echter voor het eerst ook *afzonderlijke* prenten van de vier stenen met afbeeldingen, twee fraaie beeldjes, waaronder een Minerva, twee kannen, een olielampje, een schaal, vier platte Romeinse dakpannen (*tegulae*) en twee dakvorsten met antieke stempels, elf tegels, een aantal bakstenen, en munten met keizerkoppen opgenomen.²² De meeste van

Bewerking door Ortelius van zijn oorspronkelijke houtsnede van de Brittenburg uit 1562 (kopergravure; uit: Lodovicus Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Basi*, tweede uitgave, Antwerpen, 1581)

deze objecten, die overigens slechts een fractie van de vondsten vertegenwoordigden, werden Junius echter door de Leidse collectioneur en goudsmid Cornelius van de Water getoond en waren misschien wel in Katwijk gevonden, maar niet bij de Wassenaers terechtgekomen.

Wél tot de Wassenaercollectie behoorden de eerder ook bij Guicciardini beschreven (en later verdwenen) stenen met een afbeelding van een schip, een Victoria, een baardman en 'een knotsdragende Hercules', waarvan Junius opmerkt dat ze bij zijn bezoek waren ingemetseld in de buitenmuur van het Haagse Wassenaerhuis, zoals later de inscriptiestenen op Warmond. De hof aan de Kneuterdijk werd toen bewoond door Jan van Wassenaers bastaardzoon, krijgsoverste Andries van Wassenaer (1517-1597), die nog door Karel V in de Slag bij Mühlberg (1547) tot ridder was geslagen.²³ Opmerkelijk genoeg schrijft Junius bovendien als eerste over twee antieke sleutels (en een sleutelring) die nog niet bij Guicciardini waren afgebeeld, maar na Junius als topstukken op vrijwel alle latere Brittenburgafbeeldingen zijn te vinden. Een van deze, een loodzware, zeventien centimeter lange sleutel, zou hem bij zijn bezoek aan het huis van Van Wassenaer door 'Galterus Theudericus Wassenariae' ofwel Dirk

²¹ H. Junius, *Holland is een eiland. De Batavia van Hadrianus Junius (1511-1575)*, N. de Glas ed. (Hilversum, 2011) 175-177. Petrus Scriverius beschouwde de steen dan ook later als bewijs dat het Romeinse arsenaal in de Leidse polder Roomberg lag, wat weer paste in de gedachte dat Leiden het vermeende Lugduni Batavorum was.

²² H. Junius, *Batavia. In qua praeter gentis & insulae antiquitatem...* (Leiden, 1588) 116-117. Junius' werk is postuum uitgegeven door zijn opvolger als Hollands historieschrijver Janus Dousa (Johan van der Does, heer van Noordwijk, 1545-1604), die samen met zijn zoon later in *Bataviae Hollandiae Annales* (1601) de Hollandse vrijheidsoorlog vanuit het perspectief van de Bataafse mythe heeft beschreven.

²³ P.J. Blok en P.C. Molhuysen, ed., *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek (NNBW)* (10 dln.; Leiden, 1911-1937), II, 1518.

Woutersz ook daadwerkelijk zijn getoond. De pastoor van Wassenaar die, aldus Junius, ‘de naam van zijn Huis zo voortreffelijk hoog houdt’, zou hem daarbij hebben verzekerd dat deze in 1520 bij de Katwijkse ruïnes was gevonden.²⁴

Wanneer ze werkelijk bij de Brittenburg zijn aangetroffen, dan zal Jan van Wassenaar ongetwijfeld de sleutelvondst(en) hebben geassocieerd met het Leidse stadswapen met de gekruiste sleutels van Sint Petrus. Zoals Hildegasberch al opmerkt, symboliseerde dit embleem van Leidens beschermheilige als het ware de adellijke en geestelijke sleutelmacht over de stads- en hemelpoort. Het stadswapen dateert vermoedelijk uit de tijd dat de graaf van Holland omstreeks 1120 bij zijn Leidse hof een aan Petrus gewijde kapel liet bouwen, als voorloper van de latere Pieterskerk.²⁵ Tegelijkertijd zou deze toe-eigening van de ‘burchtsleutels’ in de Wassenaarse dynastieke collectie kunnen worden gezien als een symbolische grensmarkering van het oud-adellijke geslacht ten opzichte van een opkomende ambtsadel, waarbij in dit geval in het bijzonder aan de Leidse burgemeesterfamilie Van Lockhorst op haar kasteeltje Oud-Teylingen (later Lockhorst geheten) kan worden gedacht.²⁶ Refereerde de sleutel immers niet aan de aloude burcht van Leiden waaraan de burggraven hun trots ontleenden en waarvan vele inwoners meenden dat er een ondergrondse tunnel liep, helemaal tot aan de Brittenburg?

Hoe dit ook zij, achter die sociale scheidslijn gingen pijnlijke herinneringen schuil aan de tijd dat de Wassenaers nog als voornaamste der Hollandse edelen heer en meester over Leiden en het Rijnland waren. Volgens Junius, in een verkeerd begrepen interpretatie van de strijd om het herstel van hun burggrafelijke rechten, werd al in 1251 bij de dood van ene Jacob van Wassenaar zijn dochter door de graaf van Holland van haar bezittingen beroofd. Het geslacht zou weliswaar door ‘de vrome gravin Jacoba’ weer in zijn rechten zijn hersteld, maar de Leidse stamgoederen waren door Filips van Bourgondië opnieuw in beslag genomen. Bij deze laatste wandaad had de toenmalige heer van Wassenaar het volgens Junius nog gewaagd ‘om in een publieke vergadering, met een onbevreesd en woedend gezicht, het recht op dit familiebezit terug te eisen’.²⁷

Verschaften de vondsten Van Wassenaar een sleutel tot de ontrafeling van zijn voorgeslacht, Aurelius en geestverwante humanisten als Erasmus gebruikten ze vooral als bouwstenen voor een ‘Bataafse’ genealogie van de Hollandse adel die in hun ogen de vertegenwoordiger van een oeroude, vrije gemeenschap was. Aurelius intro-

duceerde hiertoe het begrip ‘patria’ in de Hollandse geschiedschrijving; een ‘nacie’ die nooit door anderen, noch door de Romeinen, noch door de eigen adel was onderworpen.²⁸ De Leidse kanunnik was de eerste die zich zo grondig op Tacitus’ rossige, blauwogige Bataven stortte en eveneens de eerste die een Romeinse oorsprong van de Brittenburg suggereerde. Het is echter zeer wel mogelijk dat Aurelius ook de bron van een beroemde vervalsing was. In zijn handschrift ‘Defensorium gloriae Batavinae’ (ca. 1508-1509) wekte hij de indruk in het klooster Roomburg een steen te hebben aangetroffen met de inscriptie GENS BATAVORUM AMICI ET FRATRES ROM(ani) IMP(erii) (‘Stam der Bataven, vrienden en broeders van het Romeinse rijk’), op grond waarvan nog lang is aangenomen dat de Bataven al vóór de komst van de Romeinen in Holland woonden en als vrije bondgenoten een speciale positie binnen het Romeinse rijk bezaten.²⁹ Na Aurelius heeft echter niemand de steen meer kunnen terugvinden, ook al zou Petrus Victorius in zijn manuscript over de inscripties in het huis van Andries van Wassenaar opmerken: ‘dicunt in uno ex istis marmoribus esse scriptum a tergo: BATAVI socii et amici P(opuli) R(omani)’ (‘Men zegt dat op een van de marmerstenen aan de achterzijde is geschreven: De Bataven, bondgenoten en vrienden van het Romeinse volk.’).³⁰ De vergelijkbare laatste regels CIV.BATAVI Fratres et. Amici. P(opuli).R(omani) van een door de Leidse oudheidkundige Petrus Scriverus (1576-1660) in zijn *Batavia illustrata* (1609) getranscribeerde, vermoedelijke authentieke inscriptiesteen van Roomburg wordt tegenwoordig voor een toegevoegd falsum gehouden, en een rode, gebakken steen met dit opschrift in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden – afkomstig uit de verzameling van Gerard van Papenbroeck (1673-1743) – gaat door voor een beruchte, achttiende-eeuwse *duplicitaat*-vervalsing.³¹

Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de vraag of en in hoeverre humanisten als Heda en Aurelius met hun beroep op Romeinse geschriften, middeleeuwse kronieken en eigen waarnemingen aan moedwillige fabulering of onbewuste misleiding ten prooi vielen. Voor ons doel zijn de historiekronieken vooral van belang als toegang tot een vroegmoderne gedachtewereld waarin afkomst de belangrijkste indicator voor sociale status was. Zo beschouwd is het interessant om te zien dat Aurelius in de opeenvolgende bewerkingen van het handschrift van zijn *Divisie-kroniek* steeds meer afstand nam van de Bourgondisch-Habsburgse oorsprongsmythe

²⁴ Junius, *Holland is een eiland*, 180, 184. Galterus Theodericus Wassenariae is hier vertaald met ‘Wouter Dirk van Wassenaar’, maar elders spreekt Junius over ‘Dirk van Wassenaar (wiens naam ik al meer dan eens met ere genoemd heb)’ (ibidem, 368) en ‘Dirk Woutersz, pastoor van Wassenaar’ (ibidem, 401). Bockenbergh spreekt in *Prisci Bataviae Reges* over Dirk als ‘Theodoricus Gyalterus, aetate nostra Wassenariae Sacerdos’ (Dirk Woutersz in onze dagen pastoor van Wassenaar). S. Groenveld, ‘Terug naar Wassenaar. De stijging van de Duvenvoirdes 1523-1665’, in: Brokken, ed., *Heren van Stand*, 135.

²⁵ Zie Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 46, 56; Van Gent en Janse, ‘Van ridders tot baronnen’, 34, 44-45.

²⁶ In het bijzonder Gerrit van Lockhorst († 1548), heer van Lockhorst, Oud-Teylingen, en Slidrecht, dijkgraaf van Rijnland, schout van Leiden, enz., beleend met Lockhorst (bij Leusden) in 1497, met Oud-Teylingen (later Lockhorst geheten) in 1511, en ridder van Slidrecht in 1519. De Lockhorsts vestigden zich in 1458 te Leiden, waar Gerrits grootvader veertigraad werd.

²⁷ Junius, *Holland is een eiland*, 338-339. De door Junius genoemde Jacob, Christina en Jacob Hendriksz van Wassenaar zijn in de Wassenaarse genealogie niet terug te vinden, en de titel van burggraaf, die pas in 1339 in bezit der familie kwam, vererfde nog via Jan II’s dochter Maria op de De Lignes. Zie voorts Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 46, 56; Van Gent en Janse, ‘Van ridders tot baronnen’, 34, 44-45.

²⁸ Vgl. Tilmans, *Aurelius*, 154-155.

²⁹ Aurelius, hs. ‘Defensorium...’ is, samengevoegd met zijn hs. ‘Elucidarium scopulosarum questionum super Batavina regione et differentia’ (1509-1510), voor het eerst gepubliceerd in B. Vulcanius, ed., *Batavia sive de antiquo veroque eius insulae quam Rhenus in Hollandia facit situ...adversus Gerardum Noviomagum* (Antwerpen, 1586), en in P. Scriverius, ed., *Batavia illustrata seu de Batavorum insula, Hollandia, Zelandia, Frisia, territorio trajectensi et Gelria* (Leiden, 1609). De met hulp van Heda gegeven transcripties uit het *Defensorium* waren al gepubliceerd in de *Divisie-kroniek* van 1517. Tilmans, *Aurelius*, 139.

³⁰ Bogaers, ‘Weg met Schonollen’, 232-234. Het betrof vermoedelijk de *armamentarium*-steen in de hal van Duivenvoorde, op de achtergrond waarvan een verminkte, oudere inscriptie (ca. 103-111 na Chr.) is te vinden. Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 44.

³¹ Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 56; S. Langereis, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw. Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (Hilversum, 2001) 222 (noot 84), 223-225; idem, ‘Van botte boeren tot beschaafde burgers. Oudheidkundige beelden van de Bataven, 1500-1800’, in: L. Swinkels, ed., *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk* (Amsterdam-Nijmegen, 2004) 78; E. Buijsen, ‘De Brittenburg en de Bataven’, in: ibidem, 16-19. Die vervalsing zou overigens ook al uit Aurelius’ tijd of van begin zeventiende eeuw kunnen dateren.

volgens welke de Duitse en Nederlandse landsvorsten en hoge edelen afstammelingen van de gevluchte Trojaanse koningszoon Aeneas waren. Deze mythologische relatie met de Griekse en Romeinse oudheid was al breed uitgemeten in Heda's Habsburgse *Fürstenchronik* voor zijn mecenas Maximiliaan I van Oostenrijk (1459-1519), die in 1508 door paus Julius II tot keizer werd gekroond. Via de Romeinse familie Colonna, een machtig geslacht dat zijn naam aan de Zuil van Trajanen ontleende, beriep het Habsburgse Huis zich al op een afstamming via de Julische graven van Tusculum (Toscane) van de Trojaanse held Hektor, en Heda zou de Bourgondische afstammingsmythe, die via de Frankische Merovingers en de door Suetonius beschreven twaalf Romeinse keizers terugging tot de Trojanen, in de Habsburgse incorporeren.³² In de Bourgondisch-Habsburgse beeldcultuur zouden sindsdien klassieke en christelijke motieven onverbrekkelijk zijn verbonden in het door Maximiliaan zelf in kostbare reuzenprenten, genealogieën en ridderbiografieën, zoals zijn *Theuerdank* (1517), uitgedragen ideaal van de christelijke riddervorst.³³

Dit werd de 'officiële' scheppingsmythe van het Heilige Roomse Rijk, waarvan de door de keurvorsten uit hun midden gekozen rooms-koningen als *imperator romanus sacer* deelden in dezelfde afstammingsmythe als hun vazallen, ontsproten aan Vergilius' epos *De Aeneis* (19 v. Chr.) en de Oud-Franse *Roman d'Eneas* (ca. 1160) over de heldendaden van de uit Troje gevluchte voorvader van de legendarische stichters van Rome: Remus en Romulus. Ontstaan aan het Anglo-Normandische troubadourshof van Eleonora van Aquitanië (1122-1204), de kruisvaardervorstin, was deze Troje-topos met de ridderlijk-hoofse associatie van *armeslamors* en het christelijke ridderideaal van de bevrijding van het mythische stamland Palestina/Troje, wijd verbreid over heel Noordwest-Europa. Van de Eneasroman verscheen rond 1175 al een Nederduitse bewerking van Frederik Barbarossa's hofdichter Hendrik van Veldeke,³⁴ waarvan de invloed valt te herkennen in bijvoorbeeld de pretentie van de Hollandse Brederodes via Dirk I van Holland (omstreeks 900) van de uit Troje afkomstige hertogen van Aquitanië af te stammen.

Opgegroeid als wees aan het Bourgondische hof was Jan van Wassenaer ongetwijfeld zeer vertrouwd met deze genealogische mythevorming, en de daarmee verbonden renaissancistische mode van het vorstelijk verzamelen. Maximiliaan I, die de Nederlanden regeerde als weduwnaar van zijn echtgenote Maria van Bourgondië (1457-1482), stond bekend als een groot beschermer van de kunsten, met een voorkeur voor kronieken, prenten en oudheden. Zijn dochter, landvoogdes Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), omringde zich op haar Mechelse hof van Savoye met Vlaamse en Rijnlandse renaissancisten als Alfred Dürer (1471-1521) en Jan Gossaert (ca. 1478-1532), en haar *petit cabinet* met kostbare, exotische miniaturen, uurwer-

ken, edelstenen, koralen, miniatuursculpturen en andere kleinoden geldt wel als voorloper van de *Kunst- und Wunderkammer*.³⁵ Zij volgde daarmee het voorbeeld van haar grootmoeder Margaretha van York (1446-1503), een zuster van de Engelse koningen Edward IV en Richard III, en Karel de Stoutes derde echtgenote en weduwe, die tevens Maria van Bourgondië's peetmoeder en Jan van Wassenaers beschermster was. Margaretha van York had al op het door haar kleindochter en naamgenote overgenomen Mechelse geleerdenhof een beroemde bibliotheek met kostbare handschriften en miniaturen aangelegd, en was ook de eerste vrouw die zich op een dedicatieminiatuur in een gekopieerde Romeinse tekst van 1476 als vorstelijke besteller van boeken liet uitbeelden.³⁶ In datzelfde jaar gaf zij de aan haar hof verbonden William Caxton († 1491) opdracht tot een uitgave van de Griekse *Recuyell of the Historyes of Troye*, dat tevens het eerste gedrukte boek was in de Engelse taal, en daarmee een belangrijke indicatie van de intensieve culturele uitwisseling tussen Engeland en de Bourgondische Nederlanden.

Zelfs nog vóór de met de zestiende-eeuwse prent- en drukwerkreformatie op gang gekomen medialisering van antieke kronieken en mythologieën had een voorganger van Aurelius zich al eens over de kwestie van Batavië en de afstamming van de Hollandse adel gebogen. Geïnspireerd door Geoffrey van Monmouths *Historia regum Britanniae* (1136) waarin de geschiedenis van de Engelse koningen buiten Rome om tot Troje werd herleid,³⁷ werd in het zogenaamde 'Oude Goudse kroniekje', een reeks van handschriften van 1440-1477 (gepubliceerd in 1478), geopperd dat Aeneas' kleinzoon Brutus of Bryttys na de val van Troje naar Engeland was getrokken, waar zijn Trojanen een volk van reuzen versloegen. Deze 'Britten' zouden vervolgens naar de overzijde van de Noordzee zijn uitgeweken, 'ende doe maecten si enen burch daer nu Leyden staet ende setten een casteleyn daer op mit veel volx om dat te bewaren'.³⁸ Uit dit kasteleinsgeslacht kwamen volgens deze kroniekschrijver ridders als de heren van Haarlem ('heer Lem') en uiteraard de burggraven van Leiden voort. Deze Brittenvisie die ook door Leydis en de *Divisiechroniek* is overgenomen, 'als daer Brutus [van Troje, ofwel van Brittannië] die gyganten ende ruesen uut Britangen oft Enghelant verdreven hadde', leidde tot de gedachte dat zij in Kennemerland een klein Brittannië stichtten. Bood de *Divisiechroniek* daarmee al een interessant regionale variatie op de 'vorstelijke' Trojaanse mythe, zij zou deze Brittentopos tot een eigen Bataafse afstammingsmythe uitwerken. Na voltooiing van de eerste divisies van zijn kroniek verrijkte de anonieme auteur zijn manuscript met vertaalde fragmenten voor

³⁵ F. Scholten, *Handzaam verzamelen* (oratie Vrije Universiteit; Amsterdam, 2011) 16.

³⁶ Dedicatieminiaturen kwamen veel voor in handschriften; die van Margaretha van York is opgenomen in het in haar opdracht vervaardigde *Consolation* van de Romeinse schrijver Boëthius (1476), dat later in bezit was van Hendrik III van Nassau, die het, voorzien van zijn wapen, vanuit Breda aan de keurvorst van Saksen schonk. A.S. Korteweg, *Boeken van Oranje-Nassau. De bibliotheek van de graven van Nassau en prins van Oranje in de vijftiende en zestiende eeuw* (s-Gravenhage, 1998) 26-31.

³⁷ Het 'Oude Goudse kroniekje' ontleent zijn naam aan Petrus Scriverus' editie van 1663; het verscheen eerder onder de titel *Hier beghint die cronike of die hystorie van Hollant...* (Gouda, 1478), en is als handschrift in drie reeksen (tot 1437 (ca. 1440), tot 1456 en tot 1477) overgeleverd. Carasso-Kok, *Repertorium*, nr. 152, 179-180. Geoffrey of Monmouths *Historia regum Britanniae* is een van de vroegste bronnen voor de Koning Arthurlegende.

³⁸ Geciteerd bij K. Tilmans, "Autentijck ende warachtig." Stedestichtingen in de Hollandse geschiedschrijving: van Beke tot Aurelius', *Holland*, XXI (1989) 68-87. Zie voorts Van Gent en Janse, 'Van ridders tot baronnen', 58-60, en vgl. Tilmans, *Aurelius*, 55.

³² M.J. Rodríguez-Salgado, 'Karel V en de dynastie', in: H. Soly, W. Blockmans en P. de Feyter, ed., *Karel V 1500-1558. De keizer en zijn tijd* (Antwerpen, 1999) 84.

³³ Vgl. J. Béranger, *A history of the Habsburg Empire 1273-1700* (Londen, 1994) 8-9; G.B. Ladner, 'The Middle Ages in Austrian tradition. Problems of an imperial and paternalistic ideology', *Viator. Medieval and Renaissance studies*, III (1972) 443, 448; A. Wheatcraft, *The Habsburgs. Embodying empire* (Londen, 1996) 98-101.

³⁴ J. Janssens, *In de schaduw van de keizer. Hendrik van Veldeke en zijn tijd (1130-1230)* (Zutphen, 2007); J. Janssens en R. Sleiderink, 'De Roman van Limborch. Hoofse jongeren en hun rol in de maatschappij' (www.middelnederlands.be/limborch/240aeneis.htm).

‘leke luyden’ van het Latijnse *Defensorium* van ‘broeder Cornelius Aurelius’(!), ‘ende also ic daer in bevinde vele notabele puncten die Julius Caesar ende Cornelius Tacitus bescreven hebben, aldus wil ic dat hier mede in deze cronike insereren op dattet in memorie bliven mach’.³⁹

Gaat de Trojaanse mythe terug op het al in de late middeleeuwen populaire werk van Vergilius, met deze nieuwe, aan Tacitus ontleende Bataafse mythe werd de geschiedenis van de Hollandse adel nu langs eigen lijnen naar de oudheid teruggevoerd.⁴⁰ De Britten/Batavenmythe werd in de ogen der humanisten bevestigd door bodenvondsten, en met de ontdekking van de Katwijkse fundamenten drie jaar na publicatie van de *Divisiechroniek* scheen de relatie tussen Batavië en Brittannië welhaast onomstotelijk bewezen. In de in handschrift bewaarde kroniek over Hollandse gravengeslachten ‘Den oorspronck ende beginsel ofte generacie der bainreheeren van Wassenaer’ van 1525, waaraan we de eerder aangehaalde beschrijving van de ontdekking van de Brittenburg ontleen, begint de Wassenaerse afstammingslijn dan ook met het oervolk der Bataven, die afwisselend Batavi, Chatten, Catthi, Katten of Canninefaten worden genoemd. Evenals in de *Divisiechroniek* wordt in dit geschrift aangenomen dat deze Chatten zich al eeuwen vóór de stichting van Rome in 754 v. Chr. hadden gevestigd aan de Hollandse kusten. Hier zouden zij na Brutus’ verovering van Brittannië hun ‘wiken’ hebben gesticht onder de toepasselijke namen van ‘Catthenwijk’/ Katwijk, Noordwijk, Zuidwijk, Naaldwijk, enzovoorts. Het zal daarom niet verbazen dat deze heersers van de zee volgens de kronieken na verloop van tijd als ‘Wasser-heeren’ bekendstonden die in de maan, ‘die vrouwe is van de zee en wateren’, hun wapen voerden.⁴¹

Was daarmee op etymologische gronden de Bataafse afstamming van de Wassenaers wel afdoende aangetoond, Dirk Woutersz van Catwijk ging zelfs zover in een fraai verluchtigde familiegenealogie van circa 1560-1572 met sierlijk uitgedoste portretjes ten voeten uit, de Wassenaerse en Egmontse afstammingslijn ongebroken via een jongere zoon van de Friese koning Radboud, de Bataafse veldheer Julius Civilis en Bellinus, de vorst der Canninefaten en eerste burggraaf van Brittenburg tot vierhonderd jaar *ante urbem Romam conditam* (‘voor de stichting van de stad Rome’) te herleiden!⁴² Aangezien de Wassenaers zich nimmer hadden neergelegd bij het grafelijk besluit van 1420 waarbij aan hen het oude recht der burggraven op de benoeming van de Leidse schout en schepenen was ontzegd, zou men deze stamboom gerust

‘Landkaart der Romeynsche weegen omtrent de uytwateringen des Ryns ter wederzijde van ’t Hof van Agrippina of het thans genaamde Huys te Britte’ (Uit: Gerard van Loon, *Aloude Hollandsche histori der keyzeren, koningen, hertogen en graaven, welken, sedert de komst der Batavieren in het thans genaamde Holland (...) aldaar het hooggebied gehad hebben, deel I, ’s-Gravenhage, 1734*)

een knap staaltje politieke propaganda mogen noemen. De heren van Wassenaer (en hun opvolgers De Ligne en later de Wassenaer-Duivenvoordes) konden er immers een rechtvaardiging aan ontleen om desnoods met ridderlijk eergeweld het herstel van ‘hun’ burggrafelijke rechten na te streven – een visie die, zoals we zagen, ook door de bevriende Junius lijkt te zijn aangehangen.

De stichters van de Brittenburg (en bijgevolg die van de Burcht van Leiden) waren zo beschouwd dus Britten, Chatten of Bataven die in de loop der eeuwen waren getransformeerd in Hollandse (burg)graven.⁴³ De antieke bodemschatten bevestigden daarmee als een *self-fulfilling prophecy* het adellijk zelfbeeld van een door bloed en historie gelouterde heerserskaste. Adellijke familie-eer vermengde zich in de kronieken met Hollands patriottisme tot de eerder gesignaleerde regionale riddertrots. Net

³⁹ Geciteerd uit de *Divisiechroniek* bij Tilmans, *Aurelius*, 141. Tilmans veronderstelt dat Aurelius zijn Batavia-hoofdstukken heeft ingevoegd toen de rest van de eerste vier divisies van de kroniek af was, daarbij dus zijn Latijnse manuscript voor een breed publiek in druk presenterend.

⁴⁰ Vgl. I. Schöffer, ‘The Batavian Myth during the sixteenth and seventeenth centuries’, *Britain and the Netherlands*, V (1975) 78-101; E. Haitsma Mulier, ‘De Bataafse mythe opnieuw bekeken’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXI (1996) 344-367. Ter onderkenning van de encyclopedische intenties van de humanistische geschiedschrijving is in plaats van het begrip mythe wel gepleit voor het neutralere ‘Batavenconcept’. A. van der Woud, *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis (1750-1850)* (Amsterdam, 1990), 25.

⁴¹ KB, hs. ‘Oorspronck ende beginsel Wassenaer’; vgl. Groenveld, ‘Terug naar Wassenaar’, 133-134; zie ook noot 1.

⁴² Nationaal Archief (NA), ’s-Gravenhage, Familiearchief Van Wassenaar, inv.nr. 28 XVIII b*, fol. 8, 9, 29vs. (Dirk Woutersz, hs. ‘Geslachtslijst van de koningen der Batavieren en Friezen en van de burggraven van Leiden’, opgemaakt kort na 1572); vgl. Groenveld, ‘Terug naar Wassenaar’, 134-135; Roelofs en Swinkels, ed., *Bataven*, 53, en P. van der Coelen, ‘De Bataven in de beeldende kunst’, in: Swinkels, ed., *De Bataven*, 146-147.

⁴³ Zie bijv. A. Pars, *Catti Aborigines Batavorum. Dat is: De Katten, De voorouders der Batavieren, ofte de twee Katwijken, aan See en aan den Rijn. Met de huizen te Britten en Sand. En van wegen de naheid van stoffe en plaatsen, de gedenkwaardigheden van het dorp en abdij van Rijsburg* (Leiden, 1697).

als bij de vroegere Bataven verenigde dit hoofse ridderideaal het door Maria van Bourgondiës Groot Privilege van 1477 opgewekte, gewestelijk patriottisme met loyaliteit aan de keizer, totdat dit vaderlands gevoel met de Nederlandse Opstand onvoorzien zou fungeren als historische legitimatie voor een aparte ‘Hollandse’ natievorming.⁴⁴ De Bataafse mythe zou dan ook in de Republiek een ander, meer nationaal karakter aannemen. Zoals blijkt uit de bewerkte uitgave van Junius’ *Batavia* van 1588 en Bockenbergs *Prisci Bataviae et Frisae reges* van 1589, een mythogenealogie van ‘Bataafse en Westfriese koningen’, werden na de Opstand als het ware de antieke bewijsstukken voor adellijke afstamming, zoals de Brittenburgvondsten aan hun eerdere Habsburgse imperiale context onttrokken en gebruikt voor een patriottische incorporatie van de gewestelijke adel in het ‘Bataafse’ staatsverband.⁴⁵

Nog op Jacob Aertsz Coloms Kaart van Holland van 1639 waren in de cartouche met de Hollandse Leeuw, onder de gravenkroon een gekeperd wapenschild met drie Bourbonlelies en de naam Aquitania ingetekend. In de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam berust hiervan een bijvoegsel met de titel *Nieuwe Beschrijvinghe van Batavien, nu ghenaeamt Holland*, dat oorspronkelijk als een strook tekstkolommen onder de drie meter brede kaart was bevestigd. Daarin heet het dat de Katten of Batavieren koningen hadden ‘van de welck men acht dat de Heeren van Wassenae gesproten zijn: die van outs de meeste heerschappij in deze landen gehad hebben; also genaemt om dat sy’t Waßer of Water, als men nu spreekt, in haer gewelt hadden ende daer over heerschten, dat is, om dat sy Tol eyschten van de goederen die den Rhijn op ende neer gehevoerr werden.’ De onderhavige tekst verhaalt eveneens van de vele in Hollandse bodem gevonden Romeinse antiquiteiten, waaronder een in 1520 ‘voor den dag gekomen Marmorsteen’ van de Brittenburg, berustend in het Haagse Wassenae-huis, dat volgens het opschrift dienstdeed als keizer Caligula’s wapenhuis.⁴⁶ Zo bleef Aurelius’ Batavenmythe met de Wassenaeerse helden levend tot in de Gouden Eeuw.

De Hollands-Gelderse kroniekenoorlog

Wat duidelijk wordt uit deze Hollandse casus is de groeiende behoefte onder een vroegmoderne hofelite om de eigen adellijke identiteit op het gewestelijk verleden terug te projecteren. Tegelijk werd echter binnen de context van Habsburgse staatsvorming deze toe-eigening van de Bataafse oudheid en het Romeinse erfgoed al vroeg betwist door andere regionale magnaten en geleerden. Hielden de ‘Wassenaeerse helden’ en andere Hollandse adelsgeslachten zich voor afstammelingen van de Chatten, buiten Holland ontstond een afwijkende variant van de Batavenmythe. Er was namelijk in de Bourgondische Nederlanden een tweede vindplaats van Romeinse antiquiteiten die vanaf omstreeks 1500 steeds meer in de belangstelling stond. Ook in de

muren van de Valkhofburcht bij Nijmegen, het Romeinse Ulpio Noviomagus, waren eeuwen eerder al stenen, dakpannen en grafstenen met antieke inscripties als *spolia* ingemetseld. Vanaf haar vroegste ontstaan was de archeologie een door identiteitspolitiek gestuurde reconstructie van het verleden, en het waren deze vondsten die de latente spanning tussen het graafschap Holland en het hertogdom Gelre blootlegden.

De Gelderse humanist Gerrit of Gerard Geldenhouwer (1482-1542) was met zijn geschriften *Lucubrationcula de Batavorum insula* (1520) en *Historia Batavica* (1530) de scherpste criticus van Aurelius’ Hollandocentrische interpretatie van Tacitus’ *Germania*.⁴⁷ De aanleiding was de verschijning van Tacitus’ *Opera omnia* in 1515 met de kort voordien ontdekte eerste vijf boeken van de *Annales*, waarin (in het tweede boek) het *Batavorum insula*, het ‘eiland Batavië’, werd gelokaliseerd bij de splitsing van de Rijn en de Waal. Kennelijk was de theoloog Alardus van Amsterdam (1495-1544) een Leuvens dispuut met ‘Noviomagus’ (Geldenhouwer) over de ligging van Batavië ter ore gekomen, en in een brief van 1515 spoorde hij Aurelius aan om met Willem Heda contact op te nemen ‘opdat jij deze Geldersman opponeert, die dus Holland niet voldoende begunstigt.’⁴⁸ Was Aurelius een autoriteit op het gebied van de antieken en de kronieken, Heda gold als een autoriteit op het gebied van antiquiteiten en inscripties. De samenwerking vond zijn weerslag al in de *Divisiechroniek*, en meer nog in Aurelius’ daaropvolgende Batavengeschriften waarin hij gretig gebruikt maakte van Heda’s kennis van ‘menigherlijke vreemdigheden’ van onderaardse bebouwingen tot ‘uut ghegraven stenen mit opschriften diemen nauwelick ghelesen en can’.⁴⁹

Zo initieerde de derde Tacitus-uitgave een nieuwe, kritische benadering van de oudheid, waarbij de filologische studie van de mediterrane klassieken werd aangevuld met een speurtocht naar noordelijke bodemvondsten. Dit gold niet alleen voor Aurelius, maar ook voor Geldenhouwer, die evenzeer van Heda’s handschriften trachtte te profiteren. Naast de eerder genoemde falsificatie Gens Batavorum werd de Roomburgsteen van 1502 (in kasteel Duivenvoorde) over het herstel van het Romeinse wapenmagazijn Aurelius’ voornaamste bewijs in zijn strijd met de Geldersman, aangezien de werkzaamheden volgens de inscriptie zouden zijn uitgevoerd door de Hollands cohortcommandant ‘Caecilius Bato’. In zijn *Defensorium* wordt deze Bato al ‘de prefect der Bataven’ genoemd,⁵⁰ en in de *Divisiechroniek* wordt gesproken over ‘prinche Battus’, die met zijn ‘Bataviërs ende Chatters’ uit zijn geboorteland was verdreven, ‘ende is in dit eylant vanden Rijn gecomen, ende heeftet van sinen naem Batto, Batavia dats Hollant geheten’.⁵¹ Het verbaast dan ook niet dat Bato in Junius’ *Batavia* werd opgevoerd als stichter van de ‘Chattenburchten’ Katwijk, Zuidwijk en Noordwijk, de heerlijkheid van Junius’ bewerker Jan van der Does (1545-1604),⁵² om in P.C. Hoofts *Baeto, of Oorsprong der Hollanders* van 1617 te mogen figureren als vader des vaderlands.

⁴⁴ Vgl. Israëls opvatting van het Groot Privilege als beginpunt van Nederlandse natievorming: J.I. Israël, *De Republiek 1477-1806* (Franeker, 1996) 29-35.

⁴⁵ P.C. Bockenberg, *Prisci Bataviae et Frisae reges. Item Lugduni Batavorum et Wassenaræ Heroum...* (Leiden, 1589). Overigens leidde Pieter Cornelisz Bockenberg (1548-1617) als Hollands historieschrijver de afstammingslijn niet verder terug dan Julius Civilis en liet dus de Trojaanse ‘voorgeschiedenis’ achterwege. Groenvelt, ‘Terug naar Wassenae’, 135.

⁴⁶ ‘Nieuwe Beschrijvinghe van Batavien, Nu ghenaeamt Holland’, in: Jacob Aertszn, *Colom’s Kaart van Holland 1639. Reproductie van de eerste uitgave*, A.H. Sijmons en A.J. Kölker, ed. (Alphen aan de Rijn, 1979), naar het origineel van de grote Colomkaart in de Kaartenverzameling van de UBA.

⁴⁷ G. Geldenhauer, *Historia Batavica...* (Straatsburg, 1530).

⁴⁸ Aurelius, *Defensorium*, geciteerd uit de Vulcanius-editie bij Tilmans, *Aurelius*, 141.

⁴⁹ *Divisiechroniek*, geciteerd bij Tilmans, *Aurelius*, 141.

⁵⁰ Vulcanius, *Batavia*, 35.

⁵¹ *Divisiechroniek*, geciteerd bij Tilmans, *Aurelius*, 139.

⁵² Junius, *Holland is een eiland*, 373. Jan van der Does’ vader Jan I werd in 1502 als eerste Van der Does met Noordwijk beleend, Dousa in 1551, en nog in 1604 eveneens met de hoge heerlijkheid, welke tot 1855 in de familie bleef.

Voor Geldenhouwer stond echter in 1530 vast dat de twaalfde-eeuwse burcht van keizer Frederik Barbarossa en Beatrix van Bourgondië het oorspronkelijke Batenburg, het paleis van de Bataafse stamvader Bato was, waarvan het gelijknamige ronde mottekasteel der Bronkhorsten aan de Maas nog als een overblijfsel werd beschouwd. Naar hem zou de Betuwe zijn vernoemd als een land dat zich al voor de komst van de Romeinen zou hebben uitgestrekt vanaf de Duitse grens tot aan de Noordzee. De *Batavi* kwamen niet van overzee maar waren vanuit Hessen of misschien zelfs helemaal vanuit Hongarije de rivier de Rijn afgezakt tot in het Land van Maas en Waal, met Katwijk in het Hollandse Rijnland als uiterste grenspost.⁵³ Bij Geldenhouders geboorteplaats Nijmegen aan de Waal zouden zij hun *Oppidum Batavorum* stichten, welke Bataafse hoofdstad dan ook pas na het neerslaan van Julius Civilis' Batavenopstand tot het Romeinse Noviomagus werd herbouwd. Hoewel de historische figuur van Bato of Battus nooit is aangetoond, zien we hier dus al het bekende beeld opdoemen van de Batavieren die op vlotten over de Rijn bij Lobith het land binnenkwamen, dat als vaderlandse scheppingsmythe later tijdens de Republiek in meer dan vijftig achtereenvolgende edities van een 'genationaliseerde' schoolboekversie van de *Divisiekronek* werd uitgedragen.⁵⁴

Interessant genoeg voegde Geldenhouwer aan zijn Bataafse geschiedschrijving eveneens een lijst van Gelderse graven toe die hij hield voor 'de oudste adel der Bataven'. Daarmee kwam ook de Hollandse afstammingsmythe in een ander licht te staan. Aurelius had in zijn manuscript 'Elucidarium' (1509-1510/1515) betoogd dat de 'Hollandse' Bataven om hun uitzonderlijke moed als bondgenoten in het Romeinse leger waren opgenomen terwijl de Geldersen de bondgenoten van de opstandige Galliërs waren geweest, precies zoals in zijn tijd Karel van Egmont, hertog van Gelre (1467-1538) met steun van de Franse koning tegen Habsburg rebelleerde.⁵⁵ Zoals Aurelius de Bataafse stamlijn doortrok tot het Hollandse gravenhuis, trok zijn Gelderse opponent deze nu door tot de Van Arkels, via welke in vrouwelijke lijn de Egmonts in hun Hollandse en Gelderse vertakkingen afstamden. Aurelius' Wassenaerse helden behoorden echter in zijn ogen slechts tot de lagere Bataafse adel,

voor wie de latinist depreciërend verwees naar een 'in het Bataafs geschreven' *Hollandica Historia*, ofwel de *Divisiekronek*.⁵⁶ Wat hieruit blijkt is dat beide humanisten hun Romeinse geschriften en antiquiteiten gebruikten als historische bron zowel als politieke propagandastukken. Het ergerde hem, zoals Geldenhouwer opmerkte, 'met welke kwaadwilligheid, welke afgunst en welke dwaasheid sommige samenflansers van kronieken het, geheel bezijden de waarheid, hebben bestaan de stamboom van de Egmondse, de Arkelse en de Gelderse vorsten omlaag te halen'.⁵⁷ Zelf erkende Geldenhouwer weliswaar de Bataafse afstamming der Wassenaers (immers Bourgondische hovelingen en geparenteerd aan de Egmonts), maar *niet* die van de Brederodes die zich als afstammelingen der Teylingers ten onrechte 'graven van Holland' noemden, welke titel alleen de Bourgondische Habsburgers toebehoorde. Dit was uiteraard een dubieuze genealogische uitsluiting, waarvan de werkelijke reden dan ook een politieke was. Het was immers Walraven I van Brederode (1380-1417) die in 1417 als Jacoba van Beierens opperbevelhebber het Arkelse kasteel Gorinchem aan Holland bracht, na er eerst nog zeven jaar gevangen te hebben gezeten. Een gedenkplaat in de gevel van een huis in de Krijtstraat te Gorinchem herinnert nog vandaag de dag aan het gelijktijdig sneuvelen in de Slag om Gorkum van deze Brederoodse veldheer en zijn tegenstander, de enig zoon van de hertog van Gelre. Met het overlijden van deze laatste stamhouder was het huis van Arkel in mannelijke lijn uitgestorven en het hertogdom Gelre aan de Egmonts gekomen, terwijl het Land van Arkel, het historisch stamgoed met de stad Gorinchem, als Hollands leengoed aan de grafelijkheid is teruggevallen.⁵⁸ De Slag om Gorinchem zou daarom niet licht vergeten worden.

Geldenhouwer was ten minste vanaf 1514 tot 1524 als geestelijke, kroniekschrijver en bibliothecaris aan het Zeeuwse en vervolgens Stichtse hof van Filips van Bourgondië-Blaton (1464-1524) verbonden. Zijn patroon, een bastaardzoon van Filips de Goede en oom van Maria van Bourgondië, nam in 1517 als Utrechts vorst-bisschop zijn intrek op het bisschopsslot Duurstede. Eerder had hij gedurende veertig jaar als heer van Veere en keizerlijk admiraal-generaal van de Habsburgse vloot als een waar renaissanceprins in grote staat geresideerd op het Walcherse slot Souburg of 'Suytburg' (bij het tegenwoordige West-Souburg). Nauw verbonden met Margaretha van Oostenrijks Mechelse geleerdenhof geldt Souburg als een der vroegste centra van de noordelijke adelsrenaissance. Al omstreeks 1515 liet Blaton het door Habsburgse hofkunstenaars als Dürer, Gossaert en Jacopo de Barbari (ca. 1440-1516), de Venetiaanse uitvinder van de vogelvluchtgravure en de illusieschilderkunst, voorzien van een naar Vitruvius en Plinius ontworpen antiquiserende inrichting. De architectonische kennis kwam ongetwijfeld van Willem Heda, de vroegste verbreider van de vitruviaanse traktaten van Serlio, die in zijn Antwerpse huisbibliotheek bovendien twee zeldzame kopieën van Leon Battista Alberti's manuscript *De Re Aedificatoria*

⁵³ 'Deze *Batavi* waren een deel der *Catten*, 't welck nu die Hessen zijn', aldus nog J.A. Coloms *Nieuwe beschrijvinghe van Hollandt* bij zijn wandkaart (kopergravure) van 't *Graefschap Holland* (Amsterdam, 1639). Universiteitsbibliotheek, Universiteit van Amsterdam: Kaartenzaal O.K. 300, epn: 248565990, een bewering gestaafd met toponymische verwijzingen naar de Brittenburg en het Hessische Katzenellebogen, dat evenals Katwijk naar de Katten verwees; zie voor de Hongaarse afkomst van deze 'prinche Battus': F. van Lieburg, 'Hungary and the Batavian Myth', *Acta ethnographica Hungarica*, II (2004) 151-160.

⁵⁴ Vanaf 1538 tot 1802 verschenen van de *Cronijke int Corte* zelfs ten minste zeventig drukken, grotendeels een samenvatting van de *Divisiekronek*, behalve ten aanzien van de Batavië waarin Geldenhouwer wordt gevolgd. I. Bejczy, 'Drie humanisten en een mythe. De betekenis van Aurelius, Erasmus en Geldenhouwer voor de Bataafse kwestie', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CIX (1996) 476-478, 480.

⁵⁵ Aurelius' 'Elucidarium', geciteerd uit de edities van Vulcanius en Sriverius bij Tilmans, *Aurelius*, 140. Het was niet bedoeld voor publicatie en geschreven als vervolg op het *Defensorium* voor Aurelius' Goudse jeugdvriend de arts-humanist Reinier Snoy († 1537), en vermoedelijk niet geschreven in 1508-1509, zoals Tilmans meent, maar naar aanleiding van Alardus' brief over Geldenhouwer in of na 1515. Hoewel Snoy depreciërend sprak over de *Divisiekronek* als 'annales vulgarus' en zichzelf nog in een brief aan Erasmus van 1516 presenteerde als de Oedipus die nodig is om de raadsels van Batavia op te lossen, volgde Snoys argumentatie in *Rerum Batavorum*, libri XIII Aurelius in de opvatting dat Batavia niet verder dan Gorinchem reikte en de Betuwe er niet onder viel. F. Sweertius, ed., *Rerum Belgicarum annales* (Frankfurt, 1620) 9-10, evenals Hera in diens in 1521 voltooid *Historiae episcoporum Ultrajectensium* (Utrecht, 1612) 239. Tilmans, *Aurelius*, 151, 153; Bejczy, 'Drie humanisten', 470-472, 479.

⁵⁶ Geldenhouwer, geciteerd uit hs. 'Historica Batavia', bij Tilmans, *Aurelius*, 153.

⁵⁷ Geciteerd bij G. Geldenhouwer van Nijmegen, *Historische werken: Lucubrationcula de Batavorum insula; Historia Batavica; Germaniae Inferioris historiae; Germanicarum historiarum illustratio* (1520), I.P. Bejczy en S. Stegeman, ed. (Hilversum, 1998) 64-67. Zie ook Tilmans, *Aurelius*, 151-157, en Groenveld, 'Terug naar Wassenaar', 133-134.

⁵⁸ J.W. Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland* (Haarlem, 1981) 77.

(1485) en de kostbare, geïllustreerde uitgave van Fra Giocondo van Vitruvius' *De Architectura* (1511) bezat, twee werken die voor eeuwen de canon van het classicisme bepaalden.⁵⁹ Volgens Geldenhouwer bezat ook Filips van Bourgondië een grote kennis van de antieke bouwkunst, terwijl Gossaert, die het vitruvianisme als een der eersten in de schilderkunst wist te visualiseren, zich naast zijn schetsen uit Rome al voor Souburg door Fra Giocondo's platen liet inspireren.⁶⁰

Geldenhouwer opereerde daarmee binnen dezelfde culturele ruimte als Aurelius, wat mede blijkt uit de lauwerkransen die zij als ereblijk voor hun eloquente Latijnse gedichten van keizer Maximiliaan ontvingen. Toch droegen hun 'Bataafse' kronieken een tegengestelde dynastieke boodschap uit. Terwijl de *Divisiekronek* zich liet lezen als een historische legitimatie van de Hollandse (adellijke) vrijheden, trachtte de *Historia Batavica* met een vergelijkbaar beroep op een Bataafse afstamming de préséance van de Gelderse adel te vestigen. Dat Aurelius in 1517 de Geldersen en passant met de gehate Galliërs vereenzelvigde in een tijd waarin Habsburgse troepen onder aanvoering van Filips van Bourgondië en de *Hollandse* Egmonts tegen hun vorstelijke *Gelderse* neef ten strijde trokken, maakt wel duidelijk hoe gecompliceerd en gepolitiseerd deze geschiedbeelden waren, en wat er op het spel stond. Nog gecompliceerder was dit alles wanneer men bedenkt dat Geldenhouwer Erasmus nog in 1520 had geprezen als 'de onsterfelijke sier der Bataven en Germanen', in de verwachting bij hem steun te zullen vinden voor zijn pan-Germaanse gedachte om de superieure Bataafse oudheid en de eigentijdse noordelijke renaissance te kunnen inzetten als wapen tegen de 'opgehoopte jaloezie' der Italianen.⁶¹ De aanleiding tot het Batavendebat was immers de Venetiaanse editie van Erasmus' *Adagia* (1508) geweest, waarin de Rotterdamse humanist in een toegevoegd adagium 'Auris Batavia' zijn Hollandse landgenoten Bataven noemde.⁶² Geldenhouwer verspeelde echter zijn vriendschap met de koning der letteren toen hij zich in 1526 schuldig maakte aan het zwaarst mogelijke delict volgens Karel V's ketterplakkaat van 1521, door naar Maarten Luthers voorbeeld in het Duitse Worms als geestelijke in het huwelijk te treden. Hoewel de Gelderse humanist nog drie jaar later een levensgeschiedenis van zijn overleden heer Filips van Bourgondië publiceerde, was hij toen al buiten de Habsburgse patronage gevallen. In 1532 werd hij hoogleraar bij de lutherse hogeschool van Marburg, de protestantse tegenhanger van Leuven. Zijn nieuwe beschermer Filips I van Hessen (1504-1567) was de aanvoerder van het Schmalkaldische Verbond (1531) van protestantse Duitse vorsten die tegen de keizer in opstand waren

gekomen. Nadat de humanistische hertog Willem van Kleef (1516-1592) in 1538 Karel van Egmont opvolgde als hertog van Gelre, publiceerde Geldenhouwer ook voor hem twee 'vorstenspiegels' in de trant van zijn *Vita* van de Bourgondische vorstbisschop. Hij zou toen nog hebben gehoopt op een Hessisch gezantschap in zijn geboortestad Nijmegen, waarvan het echter niet meer is gekomen.⁶³

Op kasteel Duurstede grensde Geldenhouwers studeervertrek aan het oratorium van zijn patroon Filips van Bourgondië, met een voor zijn tijd uitzonderlijke collectie van 'diversche antiquiteyten penningen ende aensichten' die vermoedelijk met hulp van Geldenhouwer en Heda al voor Souburg was aangelegd. Op dezelfde verdieping bevond zich het atelier van Jan Gossaert, die in 1508 als eerste Nederlandse schilder de Romeinse opgravingen te Rome in tekening vastlegde. Hij vergezelde toen zijn mecenas Filips van Bourgondië op diplomatieke missie bij het pauselijk hof ter voorbereiding van de door Julius geïnitieerde anti-Venetiaanse alliantie, de Liga van Kamerijk. Daarmee begon een derde fase van de Italiaanse oorlogen (1494-1559), die uitliep op een strijd om de heerschappij over Europa tussen Habsburg en Valois. Deze bereikte een voorlopige ontknoping met Karel V's overwinning op Frans I van Frankrijk (1494-1547) met de Venetianen als bondgenoot in de Slag om Pavia van 1525. Vijf jaar later

Neptunes en Amphitrite. Dit is het enige werk van Jan Gossaert dat aan Souburg is toegeschreven. Het verzinnebeeldt Filips van Bourgondië's admiraalschap als heer van Veere (paneel, Jan Gossaert, 1516; coll. Gemäldegalerie Berlin)

⁵⁹ K. van der Horst, 'Willem Heda and the edition of his *Historia episcoporum Ultrajensium*', *Quaerendo*, XXXIII (2003) 3-4, 267-284. Heda was ook secretaris van Maximiliaans kanselier, geheimraad en gezant te Rome Filibert Naturelli († 1529) en de vermoedelijke ontwerper van zijn in vitruviaanse stijl ontworpen Antwerpse 'Karbonkelhuis'. R. Tijs, *Renaissance- en barokarchitectuur in België* (Tielt, 1999) 79-81.

⁶⁰ Gossaert blijkt naast zijn schetsen uit Rome in zijn *Neptunes en Amphitrite* (Berlin, Gemäldegalerie, 1516) voor Souburg gebruik te hebben gemaakt van de 136 houtsneden van Fra Giocondo's Vitruvius-editie (1511) die overigens aan Julius II was opgedragen, waar hij werkte met Rafael aan de Sint Pietersbasiliek; E.M. Kavalier, 'Gossart as architect', in: M.W. Ainsworth, e.a., ed., *Man, myth, and sensual pleasures. Jan Gossaert's Renaissance* (New Haven-Londen, 2010) 34.

⁶¹ Tilmans, *Aurelius*, 152-153.

⁶² Zie A. Wesseling, 'Are the Dutch uncivilized? Erasmus on the Batavians and his national identity', *Erasmus of Rotterdam Society yearbook*, XIII (1993) 68-102. Erasmus volgde met zijn adagium waarschijnlijk Raffaele Maffels *Commentario urbano* (Rome, 1506) waarin al de benaming Bataven voor de Hollanders werd gebruikt. Bejczy, 'Drie humanisten', 468, 473.

⁶³ Zie de uitvoerige inleiding in Geldenhouwer van Nijmegen, *Historische werken*, 9-30, en I.P. Bejczy, 'Gerard Geldenhouwer (Nijmegen 1482-Marburg 1542)', in: P.W. van Wissing e.a., ed., *Biografisch woordenboek Gelderland*, I (Hilversum, 1998) 51-53.

volgde Karels keizerskroning door de Medicipaus Clemens VII (1478-1534) in Bologna, die als een Romeinse triomftocht was georkestreerd door zijn Italiaanse grootkanselier, kardinaal Mercurino Arborio di Gattinara (1465-1530), die eerder aan Margaretha's Bourgondische hof in Savoie was verbonden, en Karels Nederlandse opperkamerheer en opperbevelhebber Hendrik III van Nassau, heer van Breda (1483-1538). De laatste zou samen met zijn schatrijke derde echtgenote Mercia de Mendoza (1508-1554) in Spanje en in de Nederlanden in de kunstminnende voetsporen treden van zijn beroemde schoonvader de markies van Zeneta en van Filips van Bourgondië.

Bekend is dat Gossaert, onder Barbari's invloed, excelleerde in 'sprekende schilderijen' voor Filips' hoven Souburg en Duurstede, die door Geldenhouwer van antieke motto's en deviezen werden voorzien. Hoe nauw deze Habsburgse kunstenaars bij de Italiaanse renaissance waren betrokken, blijkt ook uit de benoeming van Gossaerts leerling, de Utrechtse italianisant Jan van Scorel (1495-1562) tot Rafaëls opvolger als opzichter van de antiquiteiten van het Belvederepaleis te Rome in 1522. Zijn patroon was de uit Utrecht afkomstige paus Adrianus (Adriaan Florisz Boeyens, 1459-1523), die voordien Karel V's kanselier-kardinaal in Spanje was geweest en in Geldenhouwers tijd tot Filips van Bourgondië's hofkring behoorde. Later zou Scorel in Hendrik van Nassau en Mercia van Mendoza zijn mecenasen vinden. Deze Habsburgse hofkringen moeten, kortom, voor humanisten een buitengewoon vruchtbare omgeving zijn geweest. Toch merkte Geldenhouwer in 1520 enigszins verbitterd in de inleiding van zijn *Lucubratiuncula de Batavorum insula* op dat zijn leven aan het hof zijn wetenschappelijk werk maar hinderlijk in de weg zat.⁶⁴ Het lijkt misschien een gemeenplaats in de trant van Eneo Silvio Piccolomini's *De curialium miseriis* (Over de misère van de hovelingen) van 1444,⁶⁵ maar ik durf te wedden dat hij hiermee een persoonlijk gevoel verwoordde.

Wat de Gelderse humanist naast de gebruikelijke plichtplegingen ongetwijfeld dwars zat, was het raadsel van een eerdere vondst op Walcheren die de Bataafse geschiedenis opnieuw met de Noordzee verbond. 'Dat Walcheren naar Gallië is genoemd, terwijl de G in een dubbele V veranderd is, daarvan overtuigde me de man Prins Filips van Bourgondië, Bevelhebber ter Zee', schreef Geldenhouwer al in zijn *Epistola de situ Zelandiae* van 1514. Eveneens vermeldt hij daar dat zijn geleerde mecenas in Westkapelle een marmeren steen had gevonden waarin de naam van Hercules in zeer oude letters was gegrift, 'en daarom tracht hij staande te houden dat ofwel Hercules daar eens geland is, ofwel Zeeland aan Hercules gewijd is geweest. En dat is (naar mijn mening) niet ver van de waarheid af.'⁶⁶ Zo was dus evenals met de Hollandse inscriptiestenen met deze Zeeuwse bodemvondst de poort naar de antieke oudheid geopend.

Identificeerde Geldenhouwer aanvankelijk Walcheren met Gallië, na Aurelius'

⁶⁴ J. Sterk, *Philips van Bourgondie (1465-1524). Bisschop van Utrecht, als protagonist van de Renaissance* (Zutphen, 1980) 52-53, 57.

⁶⁵ Vgl. P. Burke, *De Italiaanse renaissance* (oorspr. 1972; Amsterdam, 1988) 187.

⁶⁶ Geciteerd uit Geldenhouwers *Epistola de situ Zelandiae* bij Jan Reygersberghs *Chroniik van Zeelandt* (Middelburg, 1644) 287, en Mattheus Smalleganges *Nieuwe Cronyk van Zeeland* (Middelburg, 1696), I, 21, in Sterk, *Philips van Bourgondië*, 25. Interessant genoeg verbond ook Smallegange deze archeologische exercitie nog eind zeventiende eeuw met een mythogenealogie van de Zeeuwse adel in *Zeeland veredelt*, dat achter de *Nieuwe Cronyk* was afgedrukt. A. van Steensel, 'Edelen in het laatmiddeleeuwse graafschap Zeeland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXXVIII (2008) 564.

aanval op het Gelderse heulen met de Galliërs en de militaire plundertochten van Karel van Gelres krijgsheer Maarten van Rossum (1478-1555) in Holland en Utrecht, lijkt de Gelderse humanist zich echter noodgedwongen Bato en het Batavenconcept te hebben toegeëigend. Sprak Geldenhouwer in 1514 – een jaar vóór de uitgave van Tacitus' *Opera omnia* – nog met geen woord over de Bataven, in zijn *Lucubratiuncula de Batavorum insula* van 1520 opperde hij de gedachte dat Walcheren het door Tacitus en Plinius de Jongere genoemde eiland Batavia tussen de Rijn en de Noordzee kon zijn geweest, in welk geval de Romeinse *Renus* waarin zich het edele eiland Batavië bevond, dus niet de Rijn maar de Schelde was geweest. Hoewel Holland hierbij geen rol speelde, bracht de Zeeuwse Hercules hem toch opnieuw ver weg van Gelre. Want bewees de Zeeuwse Herculessteen niet dat de Bataafse geschiedenis wel degelijk met de Noordzee was verbonden? Een exclusief Gelderse identificatie met Batavië was daarmee uitgesloten. Tegenover Aurelius' Hollands Batavië, begrensd door het stroomgebied van de Kromme en de Oude Rijn vanaf Katwijk tot aan Wijk bij Duurstede, plaatste Geldenhouwer daarom zijn Groot Batavië met de Betuwe als kerngebied, dat niettemin heel het Gelderse en Hollandse rivierengebied vanaf Lobith tot aan de Noordzee omvatte.⁶⁷ Maar hoe groot zijn Batavenland ook was gedacht, de Hercules magusanus scheen toch een bevestiging van de Brittenhese. Tekenend voor zijn worsteling wat dit betreft is Geldenhouwers verkeerde lezing van Suetonius met betrekking tot de Britse koning Cynobellinus, waarvan hij 'de Bataafse koning Bellinus' maakte, die een voorvader van Brinno, de leider der Canninefaten tijdens de Bataafse Opstand van 69-70, was geweest, en van wie we eerder al zagen hoe deze vervolgens door Dirk Woutersz als een mythologische voorvader van de Leidse burggraven werd toegeëigend! Ondanks zijn afkeer van de Hollandse chroniqueurs die het 'niet verdriet uit schaamte voor hun onwetendheid te liegen',⁶⁸ zou Geldenhouwer pas later in zijn te Straatsburg uitgegeven *Historia Batavica* (1530) en zijn *Germaniae historiae illustratio* (1532) onder het protestantse mecenaat van Hessen de ruimte vinden om zijn gedachten over een 'Betuuws Batavië' en de band met Germanië in vrijheid te openbaren.

Tegenwoordig geldt de in het Zeeuws Museum bewaarde Herculessteen, een wij- of votiefsteen uit de eerste eeuw na Christus, als de vroegste aanwijzing van de Neder-Rijnlandse Hercules magusanus-cultus, die zich op grond van latere Nederlandse en Duitse vondsten lijkt te hebben verbreid vanuit Hessen via de Betuwe tot in Brabant en Zeeland.⁶⁹ Hoewel dus achteraf moet worden vastgesteld dat Geldenhouwer het

⁶⁷ Vgl. Tilmans, *Aurelius*, 152. Bejczy verwerpt daarom polemisch Schöffers aan Vulcanius ontleende opvatting dat Geldenhouwer een exclusief Gelderse identificatie met Batavië voorstond, maar merkt ook op dat nog in de *Lucubratiuncula* (1520) zelfs zijn geboortestad Nijmegen/*Noviomagus* nog geen prominente plek innam – dit zou wat het pre-Romeinse *Oppidum Batavorum* betreft pas in *Historia Batavica* (1530) veranderen. Bejczy, 'Drie humanisten', 475-476, 480. Al zeer vroeg, op basis van Tacitus en Plinius, had de humanist Wilhelmus Frederici in Groningen, dat met Gelre in de strijd tegen Holland was verbonden, echter in zijn handschrift 'De Frisae situ gentisque origine' (1498-1499) Batavia nog wel exclusief in Gelre geplaatst. Tilmans, *Aurelius*, 126-127. Tot nu toe is aan de kwestie Walcheren in de historische literatuur echter geen aandacht besteed.

⁶⁸ Geldenhouwer, *Lucubratiuncula* (1520), geciteerd bij Tilmans, *Aurelius*, 152. Brinno, de Canninefatenleider die met Civilus meeging in de Bataafse Opstand van 69-70 na Chr., zou volgens Tacitus zijn geboren uit een 'familie van rebellen', maar Brinno of Brenno is een meer voorkomende Gallische benaming voor hooggeborenen.

⁶⁹ Vgl. Bejczy, 'Drie humanisten', 477, en voorts N. Roymans, *Ethnic identity and imperial power. The Batavians in the early Roman Empire* (Amsterdam, 2004).

gelijk aan zijn kant had in zijn strijd met Erasmus, Heda en Aurelius, beschikte hij over onvoldoende bewijs om de heersende opinie binnen de Habsburgse hofkringen te kunnen weerleggen. Pas een eeuw later vond Geldenhouders kritiek op de hollandocentrische toe-eigening van het antieke verleden steun bij de Utrechtse humanist Aernoudt van Buchel (1565-1641). Als bewerker van Willem Heda's handschrift 'Historia episcoporum Ultrajectensium' van 1521 verdiepte Buchelius zich begin zeventiende eeuw uitvoerig in de romanisering van het Rijngebied, en de vele Stichtse vondsten leerden hem dat de vermeende Bataafse steden waarschijnlijk uitsluitend Romeinse legerplaatsen langs de *limes* waren geweest en het geromaniseerde eiland der Bataven bijgevolg liep van Lobith tot Katwijk aan de Rijn.⁷⁰ Duurstedes hofgeleerde kon echter op grond van de hem beschikbare gegevens de Walcherse inscriptie nog niet in het raamwerk van zijn 'groot-Gelderse gedachte' vatten. Dat het hier geen unicum betrof, zou pas een eeuw later blijken, toen na hevige stormen bij het Walcherse Domburg in 1647 een complete Nehalenniatempel zou droogvallen. Bij deze spectaculaire vondst, die onder oudheidkundigen een vergelijkbare opwinding veroorzaakte als de eerdere Brittenburgvondsten, werden maar liefst veertig votiefstenen met reliëfvoorstellingen van de beschermgodin der zeevaarders blootgelegd.⁷¹ Ironisch genoeg zou dit overigens ook weer steun geven aan de Brittenburgmythe, want de Hercules- en Nehalenniastenen werden vermoedelijk door schippers, kooplieden, soldaten of andere reizigers geofferd voor een behouden vaart naar Brittannië...

Dynastieke symboolpolitiek

De Bataafse kwestie genereerde dus niet alleen een enorme wetenschappelijke belangstelling, maar weerspiegelde eveneens van meet af aan een grote mate van politieke verdeeldheid onder edelen en humanisten, die zich vertaalde in concurrerende Hollandse en Gelderse afstammingsmythologieën. De Hollands-Gelderse breuklijn doorsneed zelfs de Egmonts, het machtigste Hollands-Gelderse adelsgeslacht met maar liefst twee grafelijke takken, waarvan er een als hertogelijk in de Nederlanden de statusgelijke van de Bourgondiërs werd.⁷² 'Manke' Jan III van Egmont (1438-1516), die direct na Maria van Bourgondië overlijden in 1483 door Maximiliaan als diens stadhouder van Holland was aangesteld en kort hierop tot graaf werd verheven, trok gedurende vele jaren uit naam van de rooms-koning ten strijde tegen zijn achterneef de hertog van Gelre. Ook Jan van Wassenaer was door zijn afkomst aan beide Egmonts verwant en bovendien in 1511 met Jan III's oudste dochter Josine van Egmont (1483-1523) getrouwd. Haar jonge zuster Walburga was vijf jaar eerder met

Statieportret van Jan II van Wassenaer (kopie naar een zestiende-eeuws origineel, anoniem; coll. Stichting Duivenvoorde, Voorschoten)

Overloop van kasteel Duivenvoorde met het statieportret van Jan II van Wassenaer (foto Stichting Duivenvoorde, Voorschoten)

Hendrik van Nassau's broer Willem (de Rijke), graaf van Nassau-Dillenburg, de latere vader van Willem van Oranje, in het huwelijk getreden, terwijl haar jongere broer Jan IV van Egmont (1499-1528), de vader van de bekende Lamoraal van Egmont (1522-1568), een telg uit het geslacht Luxemburg huwde. Van Wassenaers hoge aanzien deed daar nauwelijks voor onder, zoals mag blijken uit het feit dat Filips van Bourgondië-Blaton in 1510 nog tevergeefs om Josine van Egmonts hand had gedongen, waartoe keizer Maximiliaan I hem ter verhoging van zijn kansen nog een aantal prestigieuze heerlijkheden had geschonken.⁷³ Filips zou na dit affront nooit meer trouwen, wat misschien ook mede de onderlinge rivaliteit tussen de Bourgondische en Wassenaerse hofchroniqueurs Geldenhouwer en Aurelius verklaart.

Vermoedelijk heeft stadhouder Jan van Egmont zijn schoonzoon Van Wassenaer bij Margaretha van Oostenrijk als Hollands bevelvoerder in de strijd tegen de Geldersen aanbevolen. Als een der veertien baanderheren, een titel erfelijk met die van heer van Wassenaar verbonden, genoten de Wassenaers het voorrecht binnen de Habsburgse legermacht onder eigen banier als aanvoerders van een ordonnantiebeen-de te mogen strijden. Jan van Wassenaer had zich echter ook persoonlijk onderscheiden in de Venetiaanse oorlog, waar hij als commandant behoorde tot de ruim vier-

⁷⁰ J. Pollmann, *Een andere weg naar God. De Reformatie van Arnoldus Buchelius* (Amsterdam, 2000) 144; Langereis, *Geschiedenis als ambacht*, 230-238.

⁷¹ Zie H. Danckers, *Affbeelding van de over oude rariëteyten aende strandt omtrent Domburch inden eylande van Walcheren [...] gevonden den 5en januarij 1647 ende [...] gedaen brengen binnen de stadt Domburch, alwaer de selve alsooch connen werden gesien* (Amsterdam, 1647). De in 1514 gevonden Zeeuwse Herculessteen van Filips van Bourgondië berust in de collectie van het Zeeuws Genootschap van Oudheden te Middelburg (Zeeuws Museum), maar de Nehalennia-stenen van 1647-1648 zijn bij de grote brand van de N.H. Kerk van Domburg in 1848 verloren gegaan. Behalve de zeventiende-eeuwse vondst van een Hercules Magusanus-steen bij het Brabantse Sint-Michiëlgestel dateren de overige vondsten voornamelijk uit de twintigste eeuw, zoals de Nehalennia-stenen die nog in 1970 door vissers bij Colijnsplaat (Noord-Beveland) zijn opgevisst. Roymans, *Ethnic identity*, 14, 201, 241-50.

⁷² Vgl. Cools, *Mannen met macht*, 202-208.

⁷³ Sterk, *Filips van Bourgondië*, 22.

honderd ruiters die door Maximiliaan van Oostenrijk wegens de Liga van Kamerijk vanuit de Nederlanden naar Venetië waren gezonden. Zij voerden hevig strijd bij het beleg van Padua (1509), waarbij Van Wassaer zwaar gewond raakte door een schotwond in het gelaat, toen hij onder Maximiliaans oppercommando (maar tegen diens advies in) voorging bij een heroïsche bestorming van de stadswallen.⁷⁴ Nadat de herstelde baanderheer in 1512 met achthonderd man voetvolk Amsterdam van Gelderse plundersaars bevrijdde, werd hij echter door Karel van Egmont gevangengenomen. Familiebanden konden niet verhinderen dat 'Jan met de kaak' zwaar werd gemarteld en gedurende twee jaar in een hangende kooi in de zogeheten Dikke Tinne, Gelres dwangburcht te Hattem, werd opgesloten. De sluitsteen, waaraan de ketting hing waarmee 'Wassaers kouw' omhoog en omlaag werd getakeld, is als enig overblijfsel van dit kasteel nog in het plaatselijk museum te bezichtigen.

Na betaling van maar liefst twintigduizend gulden losgeld werd Jan van Wassaer door de keizer te Brussel geridderd in de Orde van het Gulden Vlies, de hoogste Bourgondische ridderorde en het onderscheidend kenmerk van de hoge edelen of *grandes*. Als vliesridder werd hij ook door de vorst op vertrouwelijke missies naar Engeland en Spanje gezonden. Nog in de *Divisiechroniek* kon worden verhaald hoe Hendrik III van Nassau-Breda als Hollands stadhouder in 1516 de Geldersen uit het graafschap verjoeg, terwijl Jan van Wassaer in zijn nieuwe functie van stadhouder en 'opperste kapitein' van Friesland in Dokkum de overwinning op de Geldersen behaalde.⁷⁵ Zo scheen hem een glorieuze toekomst beschoren, en heel het Haagse verkeerde dan ook in diepe rouw toen Karel V's vertrouweling in 1523, nog in de kracht van zijn leven, overleed aan een tweede schotwond opgelopen bij de ontzetting van het Friese stadje Sloten. Na een maand in de Wassaerhof op de Kneuterdijk te zijn opgebaard, werd Jans gebalsemd lichaam in een lange, naar rang en stand geschikte rouwstoet naar het nabijgelegen dominicanenklooster gedragen; een spektakel waarvoor heel Den Haag was uitgelopen. Vooraan liepen zestig mannen in zwarte gewaden met zwarte kaproenen, elk met een fakkel in de hand voorzien van het wapen Wassaer: de zilveren wassaren en de gouden dwarsbalk van het burggraafschap. Vol hoofs en ridderlijk eerbetoen werd de kostbare lijkstaf de volgende dag in de met zwartzijden, goudlaken en fluwelen rouwgewaden behangen Kloosterkerk bijgezet, na een symbolische offerande bij het hoofdaltaar van Jans wapenrusting, helm, wapenschild, banier, de versierselen van het Gulden Vlies en andere tekenen van waardigheid die nog lang lagen uitgesteld in de Wassaerkerk.⁷⁶ In een loflied op de gesneuvelde veldheer roemde Aurelius zijn mecenas als de natuurlijke beschermer van de Hollandse vrijheid, wiens 'faem' rechtstreeks van Julius Civilis

stamde;⁷⁷ een opvatting die nog een eeuw later in Wouter van Gouthoevens bewerking van de *Divisiechroniek* van 1620 werd overgenomen.⁷⁸

Belichaamde de in Gelre en Friesland gehate Habsburger al bij zijn overlijden de Bataafse vrijheidslievende waarden die nog eeuwenlang het Hollandse zelfbeeld bepaalden, Jans kaak en elleboog mogen symbool staan voor de veranderde rol van de zwaardadel, die met de opkomst van artillerie en huurlegers, kanonvuur en handvuurwapens het monopolie op het geweld verloor. Hoewel de vliesridders en baanderheren nog tot in de Nederlandse Opstand de Habsburgse legers aanvoerden, en ook de Staatse troepen nadien door edelen werden gecommandeerd – zij het steeds meer door lagere land- of ridderadel⁷⁹ – scheen toch met Jan van Wassaers onridderlijke einde de riddertijd ten grave gedragen.

Met Van Wassaers overlijden stierf ook de laatste mannelijke telg van een illustrer geslacht en vererfden vrijwel alle Hollandse bezittingen aan zijn oudste dochter Maria, die 'Bourgondisch' in de Henegouwer adel met Jacques graaf van Ligne (1500-1552) was gehuwd. Aangezien adellijke leengoederen alleen langs mannelijke lijn mochten vererven, moest de keizer hiervoor nog toestemming geven om te voorkomen dat het Wassaerse kerngoed verbrokkeld raakte. Jans jongste dochter Margaretha en zijn bastaardzoon Andries van Wassaer, stamvader der Half-Wassaers, werden praktisch onterfd, hoewel de eerste het Haagse stadskasteel met de collectie Brittenburgica bleef bewonen en de tweede Dirk Woutersz genealogische collectie verwierf. Toen de Lignes tijdens de Nederlandse Opstand de Spaanse zijde kozen, vervielen de Wassaerse goederen echter aan de Staten van Holland, en vanaf 1615 zouden de oude Leidse en Katwijkse lenen geleidelijk door koop 'terugkeren' aan de Van Duvenvoirdes of Duivenvoordes, een jongere Van Wassaertak. De strijd om het herstel in de burggrafelijke rechten was tijdens de Opstand vermoedelijk nog een belangrijk motief voor de alliantie van Arent en Gijsbert van Duivenvoorde met Margaretha van Wassaers zoon Willem van der Marck, heer van Lumey (1542-1578), de beruchte watergeus en veroveraar van Den Briel in 1572. Arents zoon Johan van Duivenvoorde (1577-1645) en diens schatrijke tweede echtgenote Clara de Hinojosa (1590-1631) gaven in 1622 opdracht tot de aankoop en verbouwing van het nieuwe Wassaerhuis op de hoek met het Lange Voorhout (nu nummer 13), schuin tegenover het huis van der Mijle, de vroegere hof van Wassaer die van de Lignes op de Oldenbarnevelts was overgegaan (nummers 22-24). Met de erfenis van zijn echtgenote liet Duivenvoorde in 1631 ook zijn stamkasteel te Voorschoten residentieel verbouwen, en zijn nazaten zouden als laatste aankoop uit het oude Wassaerbezit nog in 1775 de ambachtsheerlijkheid Katwijk en Het Sand 'terugkopen'. Vanaf Johan noemden de Duivenvoordes zich bovendien weer naar de uitge-

⁷⁴ S. Gunn, D. Grummitt en H. Cools, *War, state and society in England and the Netherlands, 1477-1559* (Oxford, 2007) 168.

⁷⁵ Aurelius had Nassau-Breda in 1516 voorgesteld om als eerbetoen voor zijn redding van de kloosters en het Hollandse vaderland in antieke trant een triomf te schrijven; Tilmans, *Aurelius*, 41. In 1523 hervatte Van Wassaer de strijd tegen de Geldersen in Friesland samen met de Overijsselse stadhouder en legerleider George Schenck van Toutenburg. *NNBW*, II, 1528-1529.

⁷⁶ Een eigentijds verslag is bewaard gebleven en in 1895 afgedrukt in *De Navorscher*; zie Van Gent en Janse, 'Van ridders tot baronnen', 61-65. Terwijl deze auteurs de verhoofsing van het ritueel benadrukken, worden de middeleeuwse, ridderlijke aspecten benadrukt bij H. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1990) 11-12.

⁷⁷ Universiteitsbibliotheek Leiden, Vulc. 66, fol. 127-130, Aurelius, 'Prosopopoeia Phrisiae' (1524), en ibidem, fol. 134, 'Epitaphia de Johanni de Wassaer' (1524). Dit betreft een lofdicht bij een langere uitwijding over de Hollandse en Friese vrijheden, gericht tot de Hollandse stadhouder Floris van IJsselstein, waarin eveneens wordt opgemerkt dat Van Wassaer uit naam van keizer Karel 'plus Burgundus' was gevallen in de strijd met het corrupte Friesland om 'de Hollandse of Bataafse vrijheid te verdedigen tegen de Gelderse tiran'. Tilmans, *Aurelius*, 42-43, 135-138.

⁷⁸ W. van Gouthoeven, *D'oude chronijke ende historiën van Holland (met West-Friesland) van Zeeland ende van Utrecht* (Dordrecht, 1620); vgl. S. Schama, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1988) 83, 85.

⁷⁹ Vgl. R. van der Laarse, 'Virtus en distinctie. De ridders van de Republiek', *Virtus*, XIV (2007) 7-36.

storven hoofdtak Van Wassenaer, hoewel slechts een der drie staken, de Van Wassenaer-Obdams op kasteel Zuidwijk, door aankoop van de hoge heerlijkheid Wassenaar in 1657 rechtens de titel voerde.⁸⁰ Vanaf 1717 bewoonden zij in Den Haag het door Marot verbouwde halfronde Wassenaerhuis op de hoek met het Lange Voorhout, het latere Paleis Kneuterdijk nummer 20 tegenover huis Duivenvoorde.

Ook zonder de burggrafelijke rechten stond de titel van Wassenaar voor een hoger renaissancistisch ideaal, dat onder de latere Van Wassenaer-Duivenvoordes in Jan van Wassenaar een navolgenswaardig *exempel* vond. In lijn met het voorgeslacht verkozen zij een militaire en diplomatieke carrière, en speelden zij een belangrijke rol als beschermer der kunsten en wetenschappen. Deze symbolische vereenzelving met de roem van het voorgeslacht weerspiegelde zich eveneens in de omgang met de antiquiteitscollectie. Niet alleen kochten de Duivenvoordes de oorspronkelijke Wassenaerse stamgoederen op, ook stelden zij belang in de Brittenburgvondsten. Naast de beide inscriptiestenen in de hal van Duivenvoorde blijkt dit uit een (waarschijnlijk ten onrechte) aan Pieter Jansz Saenredam (1597-1665) toegeschreven vogelvlucht van de Brittenburgfundamenten en het achterland tot aan Leiden van omstreeks 1625, waarop de hele door Junius genoemde collectie Brittenburgica is opgesteld. Dit Katwijkse ruïnegezicht bevindt zich in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, sinds het in 1927 het door de toenmalige archeoloog-directeur J.H. Holwerda bij de voorbereiding van een eerste Brittenburgtentoonstelling was ontdekt in het Duitse Hessen. Vermoedelijk was het halverwege de achttiende eeuw in de verzameling van de keurvorst van Hessen-Kassel terechtgekomen, maar de Hessische belangstelling ging zoals wij zagen al terug tot Geldenhouwer. Eind zeventiende eeuw hing dit werk echter nog in Den Haag op Kneuterdijk 13, het stadspaleis van de Wassenaer van Duivenvoordes.⁸¹ Vergelijkbare Brittenburggezichten zijn overigens ook elders aangetroffen, zoals in de representatieve voorzaal van de ooit uit Brederodebezie aan de Arkels vererfde Stichtse ridderhofstad Broekhuizen, genoemd in de in 1725 opgemaakte boedelinventaris van de nalatenschap van Lady Staunton, de weduwe van Roelof van Arkel (1632-1709).⁸² Aan Jan van Goyen wordt een meer realistisch strandgezicht vanuit een lager perspectief uit 1627 toegeschreven, waarop naast een perspectivistische Orteliustrattegrond opnieuw alle bekende Brittenburgica zijn ingetekend, bevolkt door personages waarvan er één leunt tegen een enorm marmerbrok met de vervalste Gens Batavorum-inscriptie.⁸³

Hebben de Brittenburgse fantasievoorstellingen misschien ook sporen op andere afbeeldingen nagelaten? Die gedachte drong zich aan mij op naar aanleiding van het

portret van Jan II van Wassenaer in de Lakenhal te Leiden; een zeventiende-eeuwse kopie naar de zestiende-eeuwse Haarlemse meester Jan Mostaert (1474-1553). Wat opvalt aan dit doek is dat Jan hierop, zeer tegen de gebruikelijke conventie in, met zijn in Padua verminkte gezichtshelft is weergegeven. Maar er is ook nog iets anders. Op de achtergrond van dit portret zien we een ronde toren die ontbreekt op het in 1523 geschilderde origineel (dat zich tegenwoordig in het Louvre bevindt). Ook op het originele pendantstuk van Josine van Egmont († 1538) van 1523 (tegenwoordig in het Martin von Wagnermuseum Würzburg) is geen kasteel te vinden, zodat wel mag worden aangenomen dat het een latere toevoeging betreft.

Onder vroegere onderzoekers stond dit al bekend als het ‘burchtprobleem’, en werd de toren wel voor de eerste burcht van de heren van Wassenaer gehouden. Ludo Smids situeerde deze Wassenaerse oerburcht in 1711 op de ‘Groene Bergh’, het huidige Burchtplein, te Wassenaar.⁸⁴ Dit sluit aan bij de zeventiende-eeuwse traditie van het ridderportret, maar de toren op de Mostaertkopie past niet bij het Hollandse kasteeltype. Eerder lijkt het een antieke Romeinse toren, bekend van het Middellandse zeegebied. Dit roept de vraag op of we hierin misschien een verwijzing naar Van Wassenaers heldenmoed in de strijd om Padua mogen zien. Hiervoor pleit ook het gezichtslietken, dat op de kopie zelfs nog minder geflatteerd is weergegeven dan op het origineel. Bovendien sluit het aan bij het postume dubbelportretje ten voeten uit van Jan van Wassenaer en Josine van Egmont in het genealogisch manuscript van bovengenoemde Dirk Woutersz van Catwijk, waarop als achtergrond of doorkijkje een dorpsgezicht van het Friese Sloten is afgebeeld.

Een vergelijkbare verwijzing naar Jan van Wassenaers heldendom vinden we terug op het zeventiende-eeuwse anonieme kopieportret ten voeten in de hal van Duivenvoorde. Op dit nog *in situ* aanwezig stuk, dat in zijn voorstelling nog het meest door Dirk Woutersz aquarellen lijkt geïnspireerd, zijn zelfs twee vliegende musketkogeltjes bij Jans hals en elleboog ingetekend met als bijschrift ‘Padua’ en ‘Sloten’, met de Leidse burcht als ‘stamgoed’ op de achtergrond. Toch lijkt mij een verwijzing naar een veldslag of stamburcht in het geval van de Mostaertkopie niet erg waarschijnlijk, aangezien niet valt in te zien waarom de kopiist in dat geval geen gezicht op Sloten of Padua had weergegeven. Plaatsen we deze woontoren echter binnen het genre van het zeventiende-eeuwse Nederlandse ridderstuk, dan komt weliswaar geen enkel huis van de Wassenaers hiervoor in aanmerking, maar wel een fantasie-uitbeelding uit Jacobus Marcus’ *Deliciae Batavae* (1618), waarop naast de fundamenten van de Brittenburg dieper in zee een afzonderlijke toren of ‘vuurbaak van Kalla’ (Caligula) is afgebeeld.⁸⁵ Junius suggereerde eerder al dat de in Duivenvoorde ingemetselde *armamentarium*-steen uit Roomburg betrekking had op de Brittenburg. Misschien hebben dus de Van Wassenaer van Duivenvoordes met deze ‘verbeterde’ kopie van Mostaerts portret (dat in hun tijd al uit de Hollandse familietak was verdwenen) in de Wassenaerse oerstamburcht hun Bataafse *virtus* willen uitbeelden.

⁸⁰ Van Gent en Janse, ‘Van ridders tot baronnen’, 49; Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 20-21.

⁸¹ Van dit strandgezicht, tegenwoordig als bruikleen van de Stichting Duivenvoorde in het RMO (Leiden), is ook een datering van omstreeks 1570 gegeven. J.H.F. Bloemers, L.P.L. Kooijmans en H. Sarfatij, *Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland* (2e druk; Amsterdam, 1986) 8-9. Volgens Dijkstra en Ketelaar zou het door C. van Hagen nog in het Wassenaerhuis ca. 1690 voor een gravure zijn overgenomen. Holwerda meende dat het in 1750 door landgraaf Wilhelm VIII in Den Haag was aangekocht, maar volgens Blok was het vóór 1749 al door Jacob Herman baron van Wassenaer, kapitein in Hessische dienst, aan de keurvorst geschonken. Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 40, 60-61.

⁸² J.H. Huiting, ‘Broekhuizen’, in: B. Olde Meierink, e.a., ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht, 1995) 154.

⁸³ Deze Van Goyen uit de Collectie Tets van Goudriaan te Den Haag (1627), te dateren op basis van een inscriptiesteen linksonder, is nog aan Saenredam toegeschreven bij Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, afbeelding XIII. Zie ook Bogaers, ‘Weg met Schonollen’, 235; Roelofs en Swinkels, *Bataven*, 16-18. Het is onbekend of ook dit werk uit de collectie Wassenaar komt.

⁸⁴ Vgl. E.M.Ch.M. Janson, *Kastelen in en om Den Haag* (’s-Gravenhage, 1971) 30-31.

⁸⁵ J. Marcus, *Deliciae Batavae. Variae elegantesque picturae omnes Belgii antiquitates...* (Amsterdam, 1618). Zie voorts S.A. Coene, *Het geportretteerde huis. Ten voeten uit geschilderde portretten met een landhuis op de achtergrond* (ongepubliceerde BA scriptie ACW, UvA 2006).

Wat ook de reden mag zijn geweest, het staat wel vast dat de zeventiende-eeuwse Duivenvoordes de zestiende-eeuwse Brittenburgtopos nieuw leven hebben ingeblazen. Nog in een genealogie van omstreeks 1656, die de Duivenvoordes in de Wassenaeërse afstammingslijn plaatste met het oogmerk de Staten van Holland te overtuigen van de rechtmatigheid van hun aanspraken op Jan van Wassenaeers vroegere leengoederen, werd 'haerders eijgen ende voorvaderen glorieuser fame' breed uitgemeten 'opdat hare Nacomelingen, door't lezen der Historiën, mochten aengepoort werden, dezelve naer te volgen'.⁸⁶ Ook de welgekozen gebaren en posen op een zeventiende-eeuws ridderportret als dat van Jan van Wassenaeër in de hal van kasteel Duivenvoorde waren voor het nageslacht bedoeld om lessen te trekken. Door hun afbeeldingsmacht versterkten familieportretten als deze – evenzeer als eerdere dedicatieminiaturen en antiquiteitencollecties – bij nazaten een adellijke houding van standsbesef en familie-eer die ook bij buitenstaanders respect afdwong. Daarom belichtten chroniqueurs de voorbeeldige rol van grote voorzaten, van wie kopiïsten vaak nog met terugwerkende kracht 'authentieke' portretten naar uit familiebezit verdwenen (of nooit bestaande) originelen met verzonnen stamburchten maakten. De kogels van 'Jan met de kaak' groeiden zo met talloze andere persoonlijke wederwaardigheden uit tot een familie-geheugen; een in de houding van het nageslacht belichaamd verleden.⁸⁷

Het Brittenburg-thema leende zich in de loop van de achttiende eeuw echter steeds minder voor dynastieke symboolpolitiek. Met uitzondering van de Warmondse, katholieke tak was het voor de hoog gestegen Wassenaeër-Duivenvoordes in de latere Republiek waarschijnlijk ook niet meer nodig om de continuïteit met de Habsburgse burggraven 'in de media' te blijven benadrukken. Uit de verdwijning van de 'Saenredam' (en mogelijk ook de Van Goyen) uit familiebezit lijkt te mogen worden opgemaakt dat de Brittenburgica voor de Wassenaeers aan betekenis verloor. Uit de circulatie van historisch-geografische kaarten met nauwkeurige, ingekleurde Bataafse, Frankische en Friese gewesten lijkt te mogen worden opgemaakt dat de Bataafse mythe toen al een meer vaderlandse betekenis had gekregen. In navolging van Abraham Ortelius' kaarten van de Nederlandse oudheid schiepen allerlei fantasiekaarten, zoals de eerder besproken Colomkaart, een soort imaginaire geheugenruimte met steeds meer Romeinse sporen in het Hollandse Batavia. Steeds minder werd echter nog in kronieken in antiquarische trant alle humanistische geleerdheid uitgestald. In Gerard van Loons *Aloude Hollandsche histori* (1734) vinden we bij wijze van overgangsvorm een historische landkaart van een denkbeeldig Brittië (Rijnland) waarop nog in 'romeinse schreden' de heerwegen van Katwijk, de toren van Kalla, de Brittenburg (hier de Hof van Agrippina genoemd), Rijnsburg en Roomburg zijn ingemeten. Het is tevens een der laatste afbeeldingen waarop de vertrouwde Brittenburgica nog letterlijk in de vorm van een rariteitenkabinet met de 'Leidse sleutels' als hoekversiersels zijn uitgestald.⁸⁸

Fundamenten van het huis Brittenburg (gravure, J. Schijnvoet; in: Lud. Smids, *Schatkamer der Nederlandsse oudheden* (...), 2e druk, Haarlem, 1737)

Nadien verschenen er van de Brittenburg nog alleen enige topografische ruïnegezichten in de stijl van Roelant Roghman's kasteeltekeningen, zoals Jacob Schijnvoets gravure in Ludo Smids *Schatkamer der Nederlandsse Oudheden* van 1711, naar een perspectieftekening van Jan Goeree (1670-1731).⁸⁹ Niettemin trokken droogvallingen van het Huis te Britten nog veel toeristische belangstelling, en werd de locatie zelfs op Europese kaarten als een heuse bestemming aangegeven. De Engelse oudheidkundige John Breval (1680-1738) presenteerde in zijn Europese reisverslag van 1726 maar liefst drie 'Wassenaeërse' prenten met een afbeelding van de 'Burch or Old Roman Fort' van Leiden, de 'Britensburch', en de inscripties op Duivenvoorde.⁹⁰ 'Ghij en hebt niet te reijzen nae Itaelien of Romen om outheydt te sien', aldus de

⁸⁶ NA, hs. D.F. Hagens, 'Corte genealogique beschrijvinge' (circa 1656), zie Groenveld, 'Terug naar Wassenaeër', 135.

⁸⁷ Vgl. H. Nicolai, *De Kingma Kroniek, of hoe een familiegeheugen meer dan 250 jaar in tact bleef* (dissertatie; Rijksuniversiteit Groningen, 1997) 13, 24, 289.

⁸⁸ J. Marcus, *Deliciae Batavae. Variae elegantesque picturae omnes Belgii antiquitates...* (Amsterdam, 1618); 'Landkaart der Romeynsche weegen ontrent de uytwateringen des Ryns ter wederzyde van 't Hof van Agrippina of het thans genaamde Huys te Britte(n)', in: G. van Loon, *Aloude Hollandsche histori der keyzeren, koningen, hertogen en graaven...* ('s-Gravenhage, 1734).

⁸⁹ J. Schijnvoets gravure 'De grondslag van het huis Britten', in: L. Smids, *Schatkamer der Nederlandsse Oudheden* ... (oorspr. 1711; Amsterdam, 1737) 45. De helft van Schijnvoets zestig kopergravures waren naar Roghman's eerdere kasteeltekeningen.

⁹⁰ J. Breval, *Remarks on several parts of Europe: relating chiefly to the history, antiquities and geography, of those countries through which the author has travel'd* (Londen, 1726) 37-45. Interessant genoeg spreekt hij nog over drie Duivenvoordse inscripties, waarvan twee van Katwijk en één, de *Armamentarium*-steen, uit Roomburg. Ibidem, 41, 44 (oorspronkelijk 25, 28).

scheepsreder Dirk van Heijninghe over het *grand tour*-spektakel bij een der laatste verschijningen van het mirakel in 1702: ‘Ick heb hier tot Katwijck aen Zee meer als duijssent sien, Jae prinse, graeve, heeren, ja uijt Duijtslandt, Vlaenderen, Brabant, Uijt de Zeeve Provensije quemen se om fondamenten vant hijs te Britte te sien op strand.’⁹¹ Maar de Hollandse adel liet zich steeds minder zien, want zoals Breval opmerkte, het was hem niet gelukt om bij de Wasseners te achterhalen of de oorspronkelijke collectie met de grote sleutel, zegelringen, munten en andere dingen die eens aan de heren van Wasseners behoorden, nog wel op Duivenvoorde aanwezig was: ‘I am apt to believe the contrary, because few of the Nobility and Gentry in Holland have a Taste for this sort of Literature, and those who apply themselves to Learning turn their Thoughts chiefly to Civil Law...’⁹²

De ironie van het vroegmoderne erfgoedtoerisme was bovendien dat de *site* zelf na verloop van tijd aan de overmatige belangstelling tijdens zijn droogvallingen is bezweken. Op vrijwel alle zeventiende-eeuwse prenten zien we jutters, verzamelaars en souvenirjagers voortdurend spitten en hakken, zoals de Berlijnse ‘muurspechten’ van 1989. De Brittenburg was dan ook al zo goed als verdwenen, toen Le Francq van Berkhey (1729-1812) in 1749 voor het laatst nog wat funderingspaaltjes op prent vastlegde.⁹³ Toen er tegen het einde van de achttiende eeuw al jaren niets meer uit de zee was opgerezen, groeide ook de scepsis over de vroegere waarnemingen. In Jacobus Koks *Vaderlandsch Woordenboek* van 1795-1798 werd het nog bestaande klooster Roomburg voor de ‘Romeinse burcht’ gehouden, en aangenomen dat alle nog bestaande ‘steen met opschriften, zilveren en koperen munten, beelden en andere gedenkstukken van de Romeinse Oudheid’ alleen daar waren gevonden.⁹⁴ Paradoxaal genoeg was de humanistische interesse voor het Bataafs verleden dus met de Bataafse Revolutie van 1795 in ons land zo goed als verdwenen.⁹⁵ Ze was dan ook veeleer met de identiteit van de adel dan met de ‘citoyens’ verbonden.

Tot besluit

In dezelfde tijd als waarop in het Rome van Julius II de Romeinse sculpturen van diens nieuwe Belvederehof – de Laokoön en Apollo Belvedere – werden opgegraven, vond, zoals wij zagen, ook in de Nederlanden een nieuwe toe-eigening van de oudheid plaats.⁹⁶ Jan van Wasseners ontdekking van de oudheid was symptomatisch

voor een politiek van het verleden die draaide om de uitvinding van een dynastieke stand van *grandes*, een Habsburgse hoge adel die zich beriep op een eeuwenoude afstamming van het antieke Rome en Troje, maar zich niettemin geworteld wist in het eigen Bataafse verleden. Verre van een bizarre hobby van oudheidkundigen en kunstenaars laten de kronieken, de iconografie, en de antiquiteitenverzamelingen zich interpreteren vanuit de discursieve context van een Habsburgse adelsrenaissance die draaide om een constructie van culturele identiteit, een nieuwe identiteitspolitiek van een ridderboortige heerserskaste die zichzelf verhief tot drager van het renaissancistische ideaal van een herboren Rome. Maar deze op navolging en traditie gerichte idee van adeldom, die lag besloten in een cultus van kunst, kronieken en kastelen, droeg een even krachtige als inherent tegenstrijdige boodschap van regionale trots en humanistische distinctie uit.

De kunsten van de renaissance waren niet belangeloos en evenmin een eenduidige afspiegeling van bredere maatschappelijke belangen, maar een voortdurende taal- en beeldtaal die binnen de beperkingen van het bestaande steeds een nieuwe maatschappelijke orde uitdacht en teweegbracht.⁹⁷ De humanistische zoektocht naar geografische en historische verwijzingen van Bataafse *roots* binnen het Romeinse imperium legitimeerde het natuurlijke gezag van een uit de ridderstand opgestegen hofadel ten opzichte van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten zowel als ten opzichte van hun regionale concurrenten en onderdanen. In dit spanningsveld verbreidde zich de Habsburgse hofcultuur op de tot renaissancehoven herbouwde ‘Bataafse’ stamburchten. Kunst, kronieken en kastelen fungeerden vanuit het perspectief van adellijke mecenasen en opdrachtgevers als dragers van dynastieke en politieke boodschappen en betekenissen die verre van eenduidig waren. Zo is Gossaerts antiquarische schilderkunst recent in het hybridisch perspectief van een ‘Courtly Late Gothic’ geplaatst die de Italiaanse antieke stijl vanuit een volkomen beheersing van het vitruvianisme combineerde met een veel uitbundiger, rijker en verfijndere, monumentale hofstijl, onvergelijkbaar met de koele antiek der Italianen of de devote gotiek uit de tijd van Van Eyck.⁹⁸ En wat gold voor Gossaerts architectonische decors, gold evenzeer voor zijn lichamelijke, sculpturale figuren, ‘to a degree unprecedented in Netherlands painting at this time’.⁹⁹

Vanuit sociologisch perspectief zouden we kunnen spreken van een vereniging van de kosmopoliet en de provinciaal in de *class habitus* van de ridderhoveling; een wereldbeeld en levenshouding die generaties lang werd ingeprent en aangeleerd.¹⁰⁰ Dit proces begon rond 1500 met de hiërarchisering van de edelen aan het Bourgondisch-Habsburgse hof; een verhoofsing die draaide om een door kroniekschrijvers en hofschilders vormgegeven ridderschapscultus. De gebaren en posen van heiligen en goden, evenzeer als die van de illustere voorzaten in de vooroudergalerijen op hun

⁹¹ D. van Heijninghe, ‘Aantekeningen in manuscript betreffende Nederlandse oudheden’, aangehaald in: C. van Alkemade, ‘Afbeeldingen van de oude Romeynse Antiquiteiten in de Nederlanden’, ms. 1734, waarvan een afschrift in C.J.C. Reuvs, ‘Antiquiteiten’, portefeuille 35 (ca. 1830), geciteerd bij Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 21-22. In 1737 maakte Van Heijninghe voor de Rotterdamse oudheidkundige Cornelis van Alkemade (1654-1737) eveneens een schetsje waarop hij de met enkele torens getekende Brittenburg als tolhuis omschrijft en situeert op de plaats van de Toren van Kalla. Regionaal Archief Leiden, 75948, Plattegrond van het strand met de Brittenburg, anno 1702, pentekening 1737. Zie ook Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 21, 70, en afbeelding XVII.

⁹² Breval, *Remarks*, 44 (28).

⁹³ Regionaal Archief Leiden, O.I. inkttekeningen, LGA 75934-75935: J. Le Francq van Berkhey, *Strandgezicht, en originele afbeelding zoo als Huis te Britten het laatst in zijne fundamenten gezien is*; idem, *Natuurlijke historie van Holland* (9 dln.; Amsterdam, 1769-1811), I, 161-169; zie ook Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg*, 22, vlg., afbeeldingen XV, XVI, en het verslag van een duikexpeditie in 1960 waarbij niets meer op de zeebodem niets is aangetroffen (ibidem, 71-79).

⁹⁴ J. Kok, *Vaderlandsch Woordenboek*, XXIII, M-P (R) (Amsterdam, 1795), lemma Roomburg, 341-342; idem, *Bijvoegzels op het Vaderlandsch Woordenboek*, C-G (Amsterdam, 1798), lemma Toren van Cala (Kalla), 13-16.

⁹⁵ Vgl. Van der Woud, *De Bataafse hut*, 39.

⁹⁶ Vgl. Barkan, *Unearthing the past*.

⁹⁷ Vgl. J. Austin, *How do things with words* (Oxford, 1962).

⁹⁸ Kavalier, ‘Gossart as Architect’, 31-43.

⁹⁹ M.W. Ainsworth, ‘Two wings from the so-called Salamanca Triptych’, in: idem, ed., *Man, myth, and sensual pleasure*, 199.

¹⁰⁰ Vgl. P. Bourdieu, *Distinction. A social critique of the judgement of taste* (oorspr. 1979; Cambridge, Mass., 1984) 101-102, 171-173, 372-374, 437-440, 466-467. Bourdieus argumentatie is gebaseerd op de moderne reproductie van ‘class habitus’ van oude en nieuwe elites, lagere burgerij en volksklassen.

ridderportretten met burchtmotief, straalden op de grens van hoogheid en hoogmoed een voorbeeldstreckende houding van hoofse ridderlijkheid uit. Overal – van de kostbare boekminiaturen en geïllustreerde kronieken tot de renaissancistische hofarchitectuur, van het hofceremonieel tot de enscenering van complete veldslagen – was deze verhoofsing merkbaar.¹⁰¹ In het materiële decor van de adellijke leefwereld werden als het ware universele scènes uit de Romeinse oudheid ‘nagespeeld’ en gecombineerd met regionale ‘courtesies of place’, geconstrueerd uit een onnavolgbaar mengsel van klassieke en Bataafse helden gestoken in antieke pronkkurassen, feodale vazalliteit, hoofse liefde en kruistochtidealen.¹⁰² Naarmate de vermenging van de Grieks-Romeinse godenwereld met klassieke en gotische decoratiemotieven, en zuidelijke en noordelijke materialen vanzelfsprekender werd, zouden edelen hun rollen met een steeds groter gemak verinnerlijken. Uitbeelding en inbeelding vielen meer en meer samen. Zo beschouwd draaide de opkomst van het renaissancehof om de zelfvoorstelling van een ridderboortige heerserskaste die zich door de kunsten wist veredeld tot de godenzonen van een herboren Rome.

¹⁰¹ Vgl. ook Elias’ analyse van het *Mittelalterliches Hausbuch* van omstreeks 1480 als een der vroegste aanwijzingen van de civilisatie van het West-Europese ridderleven. N. Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (oorspr. 1937; 2 dln.; Utrecht-Antwerpen, 1982) I, 276-289; II, 267-279, en *Venus und Mars. Das mittelalterliche Hausbuch aus der Sammlung der Fürsten von Waldburg Wolfegg* (facsimile; München, 1997). De maker van het *Hausbuch*, vermoedelijk uit Heidelberg, wordt ook wel ‘Meister des Amsterdamer Kabinetts’ genoemd. Buylaert en Dumolyn, ‘Beeldvorming rond adel’, 612.

¹⁰² C. Brown, ‘Courtesies of place and arts of diplomacy in Ben Jonson’s last two entertainments for Royalty’, *The seventeenth century*, IX (1992) 147, met betrekking tot een vergelijkbare regionale trots in de latere zeventiende-eeuwse Engelse renaissance; L. Worsley, ‘Changing nations of authenticity. Presenting a castle over four centuries’, *International journal of heritage studies*, X (2004) 129-149.

Inhoud

TEN GELEIDE 7

ARTIKELN

De ontdekking van de oudheid 9
Adellijke identiteitspolitiek in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden
Rob van der Laarse

‘Memory ende hueghenisse’ 45
Middeleeuwse memoriecultuur in een Hollands adelsdorp
Kees Kuiken

De verhouding van de Poolse adel tot het protestantisme in Polen-Litouwen
in de zestiende en zeventiende eeuw 65
Sibbe Jan Visser

The language of luxury goods 89
Consumption and the English country house, c. 1760-1830
Jon Stobart

Bewondering en afkeer 105
De Duitse officier als ambivalent voorbeeld voor het Nederlandse officierskorps
Ben Schoenmaker

Arvid Järnefelt, the Finnish Tolstoy 121
A radical social reformer and a nobleman
Marja Vuorinen

Intellectuals of noble descent and the reinvention of aristocratic identity
in Germany and Austria, 1918-1939 139
Dina Gusejnova

Hoe de kasteelheer uit Ruurlo verdween 153
De lokale positie van een Gelderse adellijke familie in de negentiende en twintigste eeuw
Vincent Sleebe

ABSTRACTS 171

KORTE BIJDAGEN

De verdwenen en herontdekte wereld van Transsylvaanse aristocraten 175

Yme Kuiper

Adel und interregionalität in den Ostniederlanden und Nordwestdeutschland 182

Hanno Brand

Vier nieuwe boeken over prominente Nederlandse kastelen en buitenplaatsen 187

Hanneke Ronnes

Het belang van de maagschap 192

Redmer Alma

Edelen en de stad

Franse voorbeelden van complexe verhoudingen 197

Arie van Steensel

Ferrante Gonzola: het individu en het systeem 203

Sebastiaan Derks

Een ridderlijke portretgalerij als opvolgingsreeks 207

Egbert Wolleswinkel

Een eeuw Johanniters en Maltezers in Nederland 212

Conrad Gietman

Kastelen in een nieuwe wereld 216

De Tweede Wereldoorlog als katalysator in de twintigste-eeuwse ontwikkeling
van Nederlandse elitewoningen

Froukje van der Meulen

CONTRIBUTORS 222